

100 danmarkshistorier

**Peter
Henningesen**

Stavns- båndet

Aarhus Universitetsforlag

100 danmarkshistorier

**Peter
Henningesen**

Stavns- båndet

Aarhus Universitetsforlag

Stavnsbåndet

© Peter Henningsen og
Aarhus Universitetsforlag
Serie: 100 danmarkshistorier
Forlagsredaktion: Thomas Oldrup

Tilrettelæggelse, sats og omslag:
Camilla Jørgensen, Trefold
Repro: Narayana Press
E-bogsproduktion: Narayana Press

ISBN: 978 87 7219 416 5

Projektet 100 danmarkshistorier er støttet af A.P.
Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond
til almene Formaal

Projektets styregruppe: Thomas Bloch Ravn
(Den Gamle By), Thorsten Borring Olesen
(Aarhus Universitet), Mette Frisk Jensen
(danmarkshistorien.dk), Søren Hein Rasmussen
(MegaNørd), Torben Kjersgaard Nielsen (Aalborg
Universitet), Bo Lidegaard (dr.phil., forfatter),
Camilla Mordhorst (Dansk Kulturinstitut), Lars
Boje Mortensen (Syddansk Universitet), Keld
Møller Hansen (Danmarks Borgcenter), Rikke
Louise Alberg Peters (HistorieLab), Hans Schultz
Hansen (Rigsarkivet), Nils Arne Sørensen (Syddansk
Universitet), Sten Tiedemann (Folkeuniversitetet i
Aarhus), Ulla Tofte (M/S Museet for Søfart) og Anette
Warring (Roskilde Universitet)

Læs mere om projektet på
100danmarkshistorier.dk

FAGFÆLLE-
BEDØMT

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau
er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

Aarhus Universitetsforlag
unipress.dk

Indhold

Frederik 6. og stavnsbåndet

- Ligfærden til Roskilde 2
- Stavnsbåndet som symbol 6
- Bondelandsbyen som parallelsamfund 10
- Et figenblad 14

Før stavnsbåndet

- Vornedskabet 18
- En betinget frihed 21
- Øst, vest, hjemme bedst 22

Stavnsbånd og landmilit

- Rytterdistrikter 26
- Bonden i kongens klæder 28
- Søndagseksercits bag kirken 35
- Skrap lud til skurvede hoveder 37
- Flugten fra stavnsbåndet 41

Nye boller på suppen

- Homo rusticus 46
- Big data 50
- Kritikkens spæde begyndelse 53
- Colbiørnsens opgør 56

Efter stavnsbåndet

Bekymring for fædrelandet 62

Raske og flinke landsoldater 65

En besynderlig rejse 70

Jubilæerne og eftertiden

Stavnsbånd og historikere 71

Med gyldne bogstaver i tidernes bog 76

Jubilæet i 1838 79

Jubilæet i 1888 81

Jubilæet i 1938 84

Jubilæet i 1988 88

Stavnsbåndsløsningens betydning 91

Stavnsbåndets ”ophævelse” 96

Tanker til eftertanke 98

Videre læsning 100

Kronprins Frederik
(1768-1839), senere
Frederik 6., rider
bag sin far, Christian
7. (1749-1808), forbi
Frihedsstøtten, der
i 1797 blev rejst i
taknemmelighed
over stavnsbåndets
løsning. Bønderne
hylder deres velgørere,
og alle er glade.
Virkeligheden var
dog knap så rosenrød.
Maleri fra 1844 af C.W.
Eckersberg (1783-1853).
|| Roberto Fortuna/
Christiansborg Slot

Frederik 6. og stavns- båndet

Ligfærden til Roskilde

I december 1839 døde kong Frederik 6., og på en bidende kold vinterdag først i det nye år blev kisten med hans afsjælede legeme ført fra Amalienborg igennem Københavns gader til Frederiksberg Slot, hvor den kirkelige ceremoni skulle afholdes. Derfra førtes kisten i ly af natten videre til Roskilde, hvor den afdøde konge blev stedt til hvile blandt sine hedengangne forfædre.

Frederik 6. havde regeret landet så længe, nogen kunne huske. Fra ham gik der en lige linje tilbage til 1700-tallets oplysningstid og de store økonomiske og sociale reformer, som havde fundet sted i denne tid. Det gjaldt ikke mindst de senere så højt besungne landboreformer, hvoraf især en enkelt reform skilte sig ud som noget særligt. Som det, der senere kom til at symbolisere det samlede reformkompleks under ét: nemlig løsningen af det famøse stavnsbånd i 1788. Et bånd, der siden dets indførelse i 1733, havde redet de danske bønder som en mare og gjort dem livet utåleligt.

Tilbage i 1788 havde den dengang kun 20-årige Frederik, som kronprins og som landets egentlige regent, løsnet stavnsbåndet og gjort den danske bonde fri, kæk og oplyst, som der siden kom til at stå på den frihedsstøtte uden for Vesterport, som rejstes i samme anledning. Sådan hed det sig i hvert fald. Det havde dog næppe været hans egen idé, for

omkring ham havde der været oplyste og indflydelsesrige embedsmænd og ministre, som nok havde vidst at hviske den unge regent gode råd i øret. Men det var der ikke nogen, der tog sig af. Det var Frederik 6., der fik hele æren for reformen.

I december 1839 var Frederik så død – nu som en gammel mand med alle gamle mænds kendte svagheder. Som ung havde han været en stjerne, vel det nærmeste, den tid kom på noget, der kan sammenlignes med en moderne rockstjerne. En royal superstar.

I takt med alderen og de mange ulykker, som væltede ind over landet i hans regeringstid, var han imidlertid blevet mere og mere knarvorn, mere og mere reaktionær og ufremkommelig. At han også traf en række dårlige beslutninger igennem årene, gjorde ikke tingene nemmere for ham. Han var stædig, stejl og enerådig og tog enevælden helt bogstaveligt. Udtrykket ”Vi alene vide” stammer meget sigende fra ham.

Selve processionen var – ligesom kongen havde været det – ude af takt med tidens strømninger. Den var tænkt alt for pompøst og alt for meget i det foregående århundredes smag. Den kom derfor til at virke anakronistisk og opstyltet, ja, ligefrem latterlig. I *Kjøbenhavnspostens* reportage fra begivenheden hed det således, at ”nutiden ikke længere har hverken den til sådan foreskrevne højtidelige pomp fornødne sans eller takt”, og derfor bibragte den hele ”ligbegængelses akt” slet ikke det tilsigtede indtryk.

Næsten alt gik galt. Det startede allerede på Amalienborg Slot, hvor kongens kiste stod på castrum doloris, og hvor der i salen var så mange mennesker forsamlet, at heden gjorde de militære vagtposter og standspersoner dårlige. Flere var be-

svimelsen nær af overophedning. En søofficer, som var til stede i salen, beretter fx i sine erindringer, at

”den nye overhofmarskal Levetzau [...] stod ubevægelig som en støtte foran kisten lige tæt ved mig. Jeg så, hvorledes denne ellers blege mand lidt efter lidt blev rød i ansigtet, indtil hans ansigtsfarve næsten stak af som violetblå imod det kridhvide hår”.

Flere officerer styrtede endda ud af lokalet og gispede efter luft.

Processionen gennem byens gader gik heller ikke som planlagt. Vognen med kongens kiste kørte så stærkt, at de ledsagende militærfolk og embedsmænd i prangende uniformer og med fakler måtte småløbe for at holde trit. Selvfølgelig til stor moro for de københavnske tilskuere. Ligtoget gik, rapporterede avisen *Fædrelandet*, ”for sig med en sådan ilfærdighed, at indtrykket af den for øvrigt smukt arrangerede procession derved i høj grad blev forstyrret”.

Uden for Vesterport gjorde processionen holdt ved Frihedsstøtten, hvor der blev afsunget nogle højtidelige vers, der hyldede den afdøde konge som den danske bondes velgører. Denne del af begivenheden forløb, ifølge avisernes reportager, smukt og højtideligt, men da man fortsatte ud ad Vesterbro mod Frederiksberg Slot, gik det igen galt. På Vesterbro holdt pøblen til, og pøblen skyede aldrig en god lejlighed til at lave ballade. Først blev der hujet og buhet af den afdøde og den forsamlede skare af standspersoner, siden blev der kastet med snebolde og andet forefaldende kasteskyts. Borgervæbningen og Jægerkorpset måtte gribe ind, men var alt for fåtallige til at standse uroen.

Den sidste rest af højtidelighed forsvandt nu fuldstændig. Den tidligere omtalte søofficer beretter:

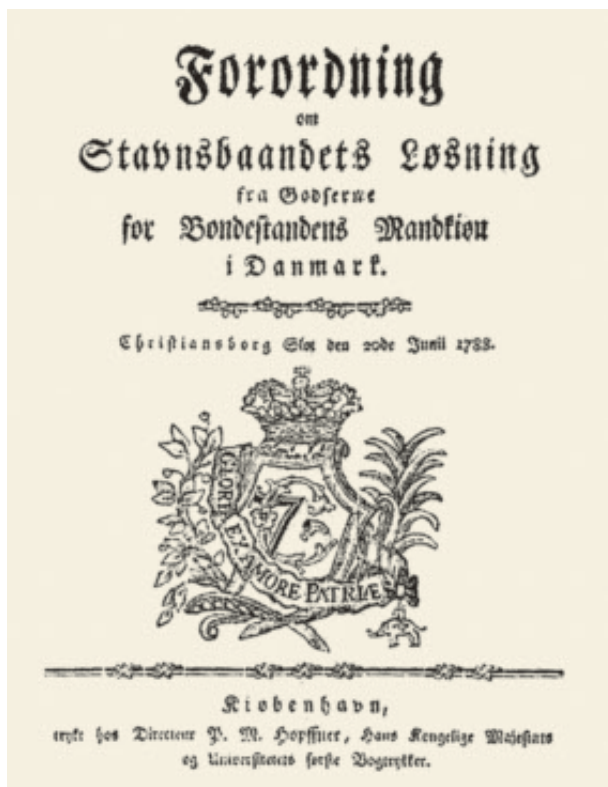
”uden for staden, syntes det, som om den egentlige pøbel havde samlet sig. Folkestimlen blev på vejen ud efter større og større; den trængte mere og mere ind på følget, blev højrøstet, larmende, skoggerleende og hujende. Den hurtige gang, hvormed toget bevægede sig, fremkaldte for en del uorden, den store masse fulgte med i en løbende gang langs fortovene, vinduesskodder blev løsrevne og smækkede til med voldsomhed, espalieret, som det militære dannede, var for tyndt og tropperne, der herude dels bestod af Borgervæbningen og dels jægere, stod for langt fra hinanden til at kunne afholde pøblen fra at trænge igennem de ofte en halv snes alen vide åbninger. Nogle af pøblen havde brændende fakler i hænderne [...] da toget nærmede sig Jernporten [aflåst port ved Frederiksberg Allé og Værnedamsvej], var tumulten steget til den grad, at vi, der gik omkring ligvognen, talte om at drage vores kårder for i værste tilfælde at beskytte den imod plyndring, et sådant udseende havde tumlen taget”.

Således forlod den tidligere så tilbedte og feterede konge sin residensstad i en sværm af ballade, snebolde og ukvemsord. Det var nok ikke lige det, han selv havde tænkt sig, men intet i Frederiks liv var da heller gået sådan. Så hvorfor skulle hans bisættelse være en undtagelse?

Det var godt nok Frederik, der i sin tid havde løsnet stavnsbåndet og gjort bønderne frie, men hvad betød det nu, så mange år efter, hvor folket i stedet ønskede enevælden afskaffet og demokratiske reformer indført? Landboreformperioden og

Forordningen om stavnsbåndets løsning er en af danmarkshistoriens mest kendte love, men det er omdiskuteret præcis, hvilken betydning den havde for de danske bønder. Den fulde titel er *Forordning om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkiøn i Danmark*. Forordningen er forsynet med Christian 7.s segl, men kongen selv har næppe haft ret meget med den at gøre. Kongens psykiske tilstand betød nemlig, at det reelt var kronprinsen og hans rådgivere, der styrede landet.

|| danmarkshistorien.dk

løsningen af stavnsbåndet i 1788 stod stadig som hans helt store stjernestund.

Men det var længe siden nu.

Stavnsbåndet som symbol

Historien om kronprins Frederiks løsning af stavnsbåndet er en af de klassiske fortællinger i dansk historie. Det er fortællingen om den danske bondes elendige, sociale vilkår i 1700-tallet, hvor han – ydmyget og foragtet af alle – trællede dagen væk på ryggen af en træhest eller på herremandens mark. Hug og slag fra ridefogeden hørte til dagens orden, og stavnsbåndet medførte en total umyndiggørelse under godsejerne. Det var ingen spøg at være stavnsbundet bonde. Når bonden ikke længere

magtede det hårde slid, blev han måske brutalt smidt ud af sin gård eller sat til hårdt tvangsarbejde på flådeværftet Bremerholm i København.

Sådan lyder den oprindelige, populære fortælling om den danske bonde i stavnsbåndstiden – mere eller mindre. Inden for de seneste 30-40 år har landbohistorikerne dog modificeret synet på denne periode i det danske bondesamfunds historie. Flere har endda hævdet, at stavnsbåndet stort set ingen betydning havde, mens andre har været lidt mere tilbageholdende og holdt fast i dele af den gamle fortælling – dog har de haft et noget mere nuanceret syn på den end de tidligere slægtled.

Det er ikke det eneste, som historikerne har været uenige om. De har også været uenige om betydningen af den lov om ”stavnsbåndets løsning fra godserne i Danmark”, som udstedtes den 20. juni 1788, og som – i den officielle udlægning – gjorde bønderne frie. Nogle har set forordningen som den væsentligste af alle oplysningstidens landbrugsreformer, mens andre har affejet den som betydningsløs og fremhævet andre reformer som langt vigtigere.

Det har handlet meget om synsvinklen. En ældre tids historikere lagde stor vægt på spørgsmålet om personlig frihed, mens en senere tids historikere i stedet har fokuseret på økonomi og produktion og på stavnsbåndsløsningens betydning for landbrugs økonomiske og sociale udvikling i 1800-tallet.

Siden forordningen om stavnsbåndsløsningen så dagens lys, har loven haft et skær af heroisk romantik over sig. Kronprins Frederik og ledende ministre og embedsmænd som C.D.F. Reventlow (1748-1827) og Christian Colbjørnsen (1749-1814), der med stædighed og kløgt drev loven igennem, er gennem tiden blevet fremstillet som landboreformernes helte og bøndernes frelsere, mens fortalernes for

stavnsbåndets opretholdelse omvendt er blevet skildret som håbløse, reaktionære stakler ude af trit med tidens strømninger.

Man forstår, at der må have været tale om en reform af stor og vidtrækkende betydning for det danske samfund. Faktisk var spørgsmålet om stavnsbåndets løsning det punkt på dagsordenen, som affødte mest strid og polemik internt i den kommission, som havde til opgave at reformere landbrugsforholdene.

Når man kigger loven om stavnsbåndets løsning nærmere efter, vil man dog let kunne komme i tvivl om dens egentlige betydning. Gjorde reformen virkelig så stor forskel på bøndernes livsvilkår, at den fortjener den plads i den historiske kanon, som den har fået? Og er der i det hele taget tale om en egentlig landbolov? Er det ikke snarere en militær lov, som kun rent *en passant* omhandler bønderne?

Uanset om der er tale om det ene eller andet, står stavnsbåndsløsningen i 1788 den dag i dag som symbol på det sene 1700-tals store landboreformer, der grundlæggende ændrede det danske landbrugs strukturer og driftssystem. Loven er legendarisk, om man så må sige, men økonomisk set var det ikke nogen særlig vigtig reform, i hvert fald ikke set fra landbrugets side, ja, måske ikke engang set fra den stavnsbundne bondes side.

Til gengæld havde forordningen en overordentlig stor psykologisk og symbolsk betydning for fæstebønderne, for loven afskaffede bondens status som fysisk tilhører til godset og gjorde ham juridisk fri på linje med statens øvrige indbyggere. Bonden var nu ikke længere prigsivet godsejernes luner. Hvis han var utilfreds, kunne han blot opsig sin fæstekontrakt eller sin tjeneste og søge andetsteds hen, så længe han blot blev inden for rammerne af de nye udskrivningsdistrikter.

Når man kigger bag festtalerne og lovsangene, vil man altså hurtigt erfare, at stavnsbåndets løsning ikke ændrede det helt store ved de økonomiske forhold, og hvis man tror, at den danske bonde blev fuldstændigt frisat i 1788, tager man også fejl. Ikke alene var bonden stavnsbundet længe før stavnsbåndsforordningens indførelse. Han var også bundet længe efter dens "løsning".

Begrebet 'stavnsbånd' indgår i vores daglige sprog som et helt almindeligt udtryk, der ofte anvendes, når boligejere fx ikke kan komme af med deres boliger pga. økonomisk recession, som det sidst skete under finanskrisen 2007-2012, eller de af andre grunde er nødt til at blive, hvor de er, selv om de hellere vil et andet sted hen. "Stavnsbåndet hører langt fra fortiden til", kunne man læse i avisen i 2013: "I dag er næsten 200.000 danskere i realiteten lænket til deres boliger, fordi gælden overstiger husprisen". Der er ikke mange (om nogen) 1700-talsudtryk, som har vist sig så levedygtige og langtidsholdbare som netop 'stavnsbånd'. Vi må altså have at gøre med et fænomen, som virkelig har gjort indtryk.

På de følgende sider vil jeg forsøge at redegøre for stavnsbåndets historie på en forståelig måde. Jeg vil se på dets forgænger 'vornedskabet' og belyse sammenhængen mellem Frederik 4.s (1671-1730) bondehær – den såkaldte landmilit – 1701-1730, hvor der eksisterede et implicit, men uformuleret stavnsbånd, og Christian 6.s (1699-1746) landmilit 1733-1788, hvor der eksisterede et eksplicit og formuleret stavnsbånd. Landmilitsernes etablering var nemlig selve forudsætningen for at indføre stavnsbånd (både det implicite og det eksplicite), og man kan ikke forstå det ene fænomen uden at inddrage det andet.

Formelt betragtet var der kun stavnsbånd i perioden 1733-1788, men uformelt var der altså også knyttet et *de facto*-stavnsbånd til Frederik 4.s landmiliti i perioden 1701-1730, hvorfor man med en vis ret kan sige, at bønderne var underlagt stavnsbånd i stort set hele 1700-tallet.

Bondelandsbyen som parallelsamfund

De fleste har nok en forventning om, at landets lovgivning er konsekvent og entydig, men sådan var lovgivningen ikke under enevælden, og der var sikkert heller ingen, der forventede det. Enevældens samfund var retspluralistisk. Det vil sige, at der gjaldt forskellige regler for de forskellige stænder: adel, gejstlighed, borgere og bønder. Ofte var den tids love endda inkonsekvente og tågede. Til tider modsagde de ligefrem hinanden, så der skulle tit udstedes nye forordninger og reskripter, som forklarede, hvordan reglerne i virkeligheden skulle forstås.

For bondestandens vedkommende gjaldt det helt særlige, at de var underlagt en feudal eller såkaldt patrimonial melleminstans, godsejerne, som andre indbyggere i staten ikke var. Bonden levede så at sige i et parallelunivers, hvor kongemagten kun sjældent blandede sig i de interne forhold på godset, hvorfor godsejerne kunne slippe afsted med det meste.

I 1700-tallet levede omkring 80 % af befolkningen på landet og udgjorde den allerstørste sociale gruppe, bondestanden. Bønderne fæstede deres gårde af godsejerne, og fæsteforholdet var grundstenen i samfundets økonomiske og sociale fundament. På et gods eksisterede der et vist antal fæstegårde og fæstehuse, og de *skulle* fæstes bort til bønderne. Godsejerne måtte ikke drive dem selv.

Godset ejede jorden og bygningerne (med nogle få undtagelser), og gårdmænd, husmænd og landarbejdere fæstede deres ejendomme af godsejeren eller godsforpagteren. Ved fæstets indgåelse fik bonden på livstid brugsretten til en jordejendom mod at betale en række afgifter. Afgifterne bestod i pengebeløb, naturalieydelser og pligtarbejde i form af indfæstning (rede penge) ved overtagelse af fæstet, en årlig afgift i naturalier kaldet landgilde og hoveri, som bestod i pligtarbejde, der skulle aflægges på godsets egne jorder. Hertil kom den såkaldte ægt, der fx bestod i pligtkørsler til købstaden, når godsejeren skulle have fragtet sine produkter til byens købmænd.

Indfæstningen varierede fra egn til egn, og landgilden var fastlagt efter gammel sædvane, mens hoveriet var ubestemt og afhang af den siddende godsejers ønsker og behov, omend denne gjorde klogt i at skele til, hvor meget arbejde, der var tradition for at kræve. Hoveriet var altså ikke kontraktligt bestemt. Dertil kom, at fæsteren forpligtede sig til at være godsejeren "hørig og lydig", og opsætsighed tåltet ikke. Der var ikke tale om et kontraktforhold mellem to ligeværdige parter, men om en relation mellem en stærk og en svag part, hvor bonden var nødt til bøje sig, hvis han ville have et levebrød.

Bondens pligt til at være "hørig og lydig" var en del af den traditionelle tugtelsesret, som også betød, at godsejeren til enhver tid kunne straffe en opsætsig fæstebonde med et ridt på træhesten, en tur i hundehullet eller en omgang prygl med pisk eller kæp. Træhesten var ikke en egentlig hest, men en planke, der var lagt mellem to bukke. Når man havde siddet på sådan en tingest i et stykke tid, begyndte plankens kanter at gnave slemt i lysken. Jo længere man sad der, jo værre blev det. Det må have været vanvittigt ubehageligt, og bonden sad

Det gjorde nas at sidde på træhesten, men det var ikke den fysiske afstraffelse, der var vigtigst, men derimod skammen. Opsætsige bønder skulle udskammes for forsømmelighed eller ulovlig skovhugst. For at forøge latterliggørelsen kunne instrumentet være forsynet med et hestehoved af træ og en hestehale, og af samme grund var det ikke udført synderligt pænt. Der er desværre ingen træheste bevaret fra den tid, for de blev alle hugget i stykker efter forbuddet mod at bruge dem i 1787. Denne træhest og skamstøtte er en kopi fra Glud Museum i 1954.
|| Kjeld Hjorth Christensen/Glud Museum

sædvanligvis på hesten en hel arbejdsdag. Hvis han fortsatte med at være vrangvillig og ikke ville bede om forladelse for, hvad han nu end havde gjort, så kunne man gøre festlighederne endnu værre ved at hænge blylodder ved hans fødder. Så kunne han rigtig lære det.

Bonden Jakob Skotte i Karise på Sjælland havde fx en svagelig søn, som han satte i lære som skrædder i 1746. Det ville ridefogeden imidlertid ikke vide af. Han ville derimod have, at sønnen skulle ud og tjene bønder og var ligeglad med drengens skrøbelighed. Jakob Skotte forsøgte selvfølgelig at undgå dette, hvilket fik til følge, at den svagelige søn blev gennemptryglet og sat på træhesten, mens Jakob selv blev banket gul og blå. Et par måneder efter døde drengen af følgevirkningerne, og Jakob pådrog sig en svær brokskade.

Den eneste begrænsning i magtudøvelsen var, at godsejeren eller hans fogeder ikke måtte lemlæste eller direkte tage livet af en bonde.

Men forholdet var trods alt ikke ensidigt. Til gengæld for hørigheden og lydigheden skulle godsejeren værne sin bonde "som en fader for sit barn" og tage sig af hans interesser, fx i retslige tvister med andre bønder eller mod folk uden for godset. Godsejeren forventedes også at forstrække bonden med sædekorn i dårlige høstår med misvækst, ligesom han skulle udrede fæstebondens skatter, når han ikke selv var i stand til at betale. Det betød, at godsejeren principielt havde en vis interesse i, at fæstebønderne klarede sig godt.

Godserne stod også for den lokale, administrative forvaltning i et samfund, der ikke kendte til vore dages højtudviklede centrale og lokale bureaukrati. Godserne forestod udskrivningen af soldater til militæret, som var en byrde, der påhvilede landbefolkningen alene, de stod for skatteopkrævningen og for forvaltningen af dødsboerne, den såkaldte skifteforvaltning, og de havde retten til at besætte embederne som skolelærere, præst og degn og nogle steder også dommerembederne i de lokale retter. Det sidste gjaldt på de godser, der havde egen domstol, hvilket særligt de store godser havde. Jo større godset var, jo større var den myndighed, som godsejeren kunne udøve. På grevskaberne og friherreskaberne (også kaldet baronier) fungerede godsejeren desuden som amtmænd med alle en sådans rettigheder og forpligtelser. Det var især på de store godser, bondens verden udgjorde et parallelt univers, som fungerede adskilt fra det øvrige land.

Bonden var underlagt sin godsejer i det meste, såvel i sit fæsteforhold som i forhold til godset som lokal administrativ instans i første led. Dette dobbelte forhold er vigtigt at erindre sig, når man vil forstå vilkårene i 1700-tallets landbosamfund, ligesom det er vigtigt for forståelsen af stavnsbåndets betydning i bondens daglige liv. Bondens

forhold varierede i øvrigt fra landsdel til landsdel og fra gods til gods. Alt afhang af den enkelte godsejers sindelag og af, om ejeren primært satsede på avlen på sin egen hovedgårdsjord, hvilket betød meget hoveri, eller han levede af fæsternes afgifter, hvilket betød mindre hoveri.

På Sjælland, Lolland, Falster og Møn havde bønderne de strengeste forhold. Her lå mange godser, der enten var bortforpagtede til griske forretningsmænd, eller som satsede stærkt på hovedgårdens egen avl og derfor fordrede rigtigt meget hoveri. På Fyn og i Jylland blev godserne derimod som regel drevet uden særlig meget hovedgårdsavl. Godsejerne her havde derfor en større interesse i, at bønderne havde det godt, så de kunne betale de kongelige skatter og svare de afgifter, som godsejeren levede af. Der var heller ikke så mange godser på Fyn og i Jylland, som var bortforpagtede.

Et figenblad

Den 4. februar 1733 blev alle unge mænd af bondestand underlagt et stavnsbånd, der bandt dem til den egn, hvor de var født, fra deres 14. til deres 36. år. Stavnsbåndet skulle sikre, at godsejerne kunne stille de fornødne soldater til den nye landmilit (en hær bestående af unge bondekarle, der blev samlet i tilfælde af krig), som Christian 6. havde oprettet, og som loven pålagde godsejerne at skaffe mandskab til. Det var nemlig noget, godsejerne ellers ville have haft svært ved, da de unge karle ville gøre næsten hvad som helst for at slippe for at springe soldat.

De karle, der var mellem 14 og 36 år, blev indskrevet på den militære rulle (dvs. listen over tilgængeligt mandskab på godset), og godsejeren kunne fra denne rulle frit udskrive, hvem han ville, som soldat. Karlen måtte kun forlade fødegodset, hvis han var over 36 år gammel eller havde udtjent

sin tid i militsen (6-8 år) eller måske havde købt sig fri fra soldatertjenesten ved at købe et fripas af godsejeren.

De karle, som opholdt sig på andre godser end dér, hvor de var født, blev stavnsbundne til deres nye opholdssted, hvis de altså opholdt sig dér med lovligt pas. Var dette ikke tilfældet, kunne de deles til stavns, dvs. kaldes tilbage til deres fødegods af den derværende godsejer. De karle, som enten var gået i lære som håndværkere i en købstad, eller som havde nået at tage borgerskab i en by inden forordningens udstedelse, var frie for stavnsbånd.

Med årene skærpede man forordningen gang på gang, hvilket betød, at flere og flere mandlige beboere på landet blev underlagt bindingen til fødestavnen. Desuden blev der tilføjet nye restriktioner. Fx blev det i 1741 bestemt, at de karle, der havde udtjent deres 6-8 år i landmilitsen, kunne udleveres til fortsat tjeneste i de hvervede tropper, hvis de modsatte sig at fæste en gård på godset, hvor de hørte til. En bonde, der havde mistet sit fæste ved ikke at leve op til sine pligter, blev desuden pligtig til at stå på indskrivningsrullen til han fyldte 45 år i stedet for de ellers foreskrevne 36 år.

I 1742 blev det bestemt, at stavnsbåndsalderen nedsattes fra 14 til 9 år, samt at den øvre 36-årsgrænse for indrullering sattes op til 40 år. Få år efter blev det endvidere bestemt, at de fra militsen udskrevne soldater ikke længere var frie for deres fødestavn, men at de derimod skulle vende tilbage til det gods, hvor de var født. Dér skulle de antage den fæstegård, som godsejeren ønskede at tilbyde dem. Med ét slag var bønderne blevet stavnsbundne på livstid.

Med denne sidste forordning fra 1746 brød kongemagten med den illusion, at stavnsbåndet alene var begrundet i hensynet til landmilitsen. For hvis

det var tilfældet, hvorfor skulle karle, der havde aftjent deres værnepligt, så vende tilbage til deres fødestavn? Ergo var det åbenbart ikke hensynet til landmilitsen, der var det vigtigste. Det var derimod hensynet til godsejerne og deres ønske om at kunne tvinge karlene til at fæste gårde på godserne, hvilket nok også havde været den reelle begrundelse for indførelsen af stavnsbåndet tilbage i 1733. Andet var tom retorik.

Landmilitsen var det figenblad, der skulle dække over livegenskabets indførelse. Det var imidlertid ikke skidt for bonden det hele. Stavnsbåndet var et storartet middel til løntrykkeri, når bonden skulle fæste tjenestefolk, for karlene kunne ikke bare tage et andet sted hen, hvor lønnen var bedre.

I 1764 strammede man igen reglerne om fødestavn. Mindstealder for stavnsbinding nedsattes yderligere fra 9 til 4 år. Det betød, at alle mellem 4 og 40 år nu skulle indføres i den såkaldte reserverulle, altså den fond af personer, som godsejeren kunne vælge sine soldater fra. De skulle dog fortsat være mindst 18 år gamle, før de i praksis kunne udskrives. Grunden til denne strenge bestemmelse var, at mange bønder midlertidigt lod deres sønner flytte til købstaden eller til et andet gods, så de fyldte ni år dér og dermed ikke var stavnsbundne til fødegodset. Den trafik ville man stoppe, og ingen bønder ville vel udstationere drengebørn under fire år uden for hjemmet?

Således var reglerne for de danske bønders mobilitet fra 1733 til 1788. Vel at mærke kun for mændene. Kvinderne gik fri, for de kunne hverken fæste gårde eller springe soldat, så dem var der ingen grund til at holde på.

Dette grafiske tryk af kobberstikkeren G.C. Schule (1764-1816) viser fæstebondens hårde vilkår. En ridefoged lænser en fattig bonde – ikke blot for hans hat og de fleste af hans usle klæder, men også for hans lange hår, som kan sælges til en parykmager for et beskedent beløb. På himlen aner man retfærdighedens vægt og sværd, der flygter for synet. Vi er i 1787, året inden stavnsbåndet løsnes. Udsnit.

|| Det Kgl. Bibliotek

**För slavn-
båndet**

Vorned- skabet

Stavnsbinding var ikke som sådan noget nyt i 1733. Faktisk var det kun selve betegnelsen og tilknytningen til det militære kompleks, der var nyt. Restriktioner på bønders mobilitet og påbud om, at de ikke måtte forlade deres hjemegne, havde været kendt længe under betegnelser som 'vornedskab' og 'livegenskab'.

Siden slutningen af 1400-tallet havde bønderne på Sjælland, Lolland-Falster, Møn og de øvrige småøer omkring Sjælland været underlagt livegenskab i form af det såkaldte vornedskab. Livegenskab var et almindeligt forekommende fænomen i store dele af Europa. Her var bondebefolkningerne i forskellig grad bundet til deres hjemstavn og blev i nogle tilfælde endda også regnet som godsejerens ejendom, hvilket betød, at han kunne købe og sælge dem som "inventar" til fæstegårdene. Det var ikke uden grund, mange af datidens bønder sammenlignede sig selv med slaver.

Livegenskab var grundlæggende et stavnsbånd, blot var det ikke knyttet til soldaterudskrivning, men til godssystemet og jordejendommen. Graden af personlig ufrihed varierede også. Nogle steder var både mænd og kvinder underlagt et livsvarigt stavnsbånd, og de skulle fx have godsejerens samtykke for at kunne gifte sig, ligesom godsejeren afgjorde, hvem man måtte gifte sig med.

De bønder, der blev dømt til tvangsarbejde i landets fæstninger, blev kaldt slaver. Man kunne støde på dem i gadebilledet, hvor de var lette at kende med deres jernkæder og mølædte tøj, kaldet slavekjoler. Arbejdet med at opbygge fæstningsværkerne omkring hovedstaden var ekstremt hårdt, og for at begrænse flugtforsøgene blev slaverne ofte lænket fast til skubkarren – trillebøren – eller til hinanden. Tegning fra ca. 1800 af Nicolai Abildgaard (1743-1809). || Den Kongelige Kobberstiksamling/ SMK

Hovedparten af de europæiske bønder var underlagt livegenskab frem til 1600-tallet, hvor en afvikling af systemet gradvis begyndte i Vesteuropa, mens systemet i Østeuropa blev bevaret langt op i 1800-tallet. I Skandinavien kendes det kun fra Danmark, mens Norge og Sverige aldrig har haft livegenskab.

Hvis en livegen (på dansk vorned, dvs. under godsejerens værn) bonde i sin ungdom, uden gods-ejerens tilladelse, var stukket af til et andet gods og havde fæstet en gård dér, kunne han uden varsel hentes tilbage, hvis godsejeren eller ridefogeden fik nys om hans *whereabouts*. Det skete fx for Laurs Kristoffersen fra Ørslev på Sydsjælland, da han og konen i 1689 var på besøg hos Laurs' mor i Smerup, hvor Laurs var barnefødt. Smerup hørte til hovedgården Alslevgård, og Laurs var derfor vornedpligtig hertil.

Da Frederik 4. i 1701 oprettede landmilitsen, blev det bl.a. markeret med denne medalje af guld. Militsen blev nedlagt i 1730, men kongen fortrød og genoprettede den igen blot tre år senere. Medaljen indgår i den royale kollektion af mønter og medaljer på Nationalmuseet.
 || Else Rasmussen/
 Nationalmuseet

På vejen hjem blev Laurs og hans kone stoppet af Alslevgårds ridefoged og hans folk og beordret til at følge med. Konen blev sat af vognen og måtte gå den lange vej hjem, mens Laurs blev ført med og sat i arrest på Alslevgård, indtil fogeden kunne tage dom over ham på tinge og få attesteret hans vornedpligt.

Ikke alene måtte den arme Laurs lide den tort at sidde i arrest på Alslevgård i månedsvis, han blev tillige trakteret med prygl af ridefogeden, når denne var beskænket. Endelig stadfæstede tinget Laurs' vornedpligt. Han kom derfor aldrig hjem til sin gamle fæstegård og sin familie i Ørslev. I stedet blev han sat til at opdyrke en øde og forfalden gård i Amerup i Hårlev Sogn. Det var sådan, det kunne gå,

når man stak af fra vornedskabet. Man kunne aldrig vide sig i sikkerhed for at blive ”delt til stavns”.

Forskerne er enige om, at begrebet ’vornedskab’ udspringer af begrebet ’værn’ og derfor oprindeligt blot har betydet, at man stod under godsejerens beskyttelse. I 16- og 1700-tallet anvendtes begrebet ofte lidt mere eklektisk, idet det både kunne henvise til en livegen/stavnsbundet bonde og til en almindelig fæstebonde (som også stod under godsejerens værn).

Forestillingen om værnet var meget centralt i forholdet mellem godsejer og bonde. Det var ganske enkelt helt afgørende i relationen mellem godsejeren og hans fæstebonde. Bonden skulle yde, mens godsejeren skulle beskytte. Af ukendte grunde udviklede dette værn sig til en decideret stavnsbinding på livstid af alle mandlige personer af bondestand på Sjælland, Lolland, Falster og Møn med omliggende øer (Skåne, Halland, Blekinge, Amager og Bornholm var undtaget).

En betinget frihed

I 1702 udgik der en forordning om, at alle bønder på Sjælland og Lolland-Falster-Møn født efter Frederik 4.s tronbestigelse den 25. august 1699, hvad enten det var på kongeligt eller privatejet gods, skulle være frie for vornedskab. I forordningen hed det desuden, at sønner af i forvejen frie bønder fra andre danske (og norske) provinser, som boede på kron- og proprietærgods i det tidligere vornedskabs område, skulle være frie, uanset om de var født før eller efter tronbestigelsen. Det var et problem, som det hed i forordningen, at karle fra Fyn og Jylland skyede Sjælland og Sydhavsøerne som pesten, fordi de ikke ville være vornede. Det ville der blive lavet om på ved at afskaffe vornedtvangen.

Med forordningen ophævedes vornedskabet i princippet fuldstændigt. Men kun i princippet. Bønder og bondesønner født i det gamle vornedskabsområde før tronbestigelsen var stadig under godsejerens vornede. Endnu en indskrænkning i friheden bestod i den landmilit, som Frederik 4. lod oprette i 1701. Var man én af de karle, der var indrullet heri eller optaget på reserverullen, var man pligtig til at blive på sin fødestavn militærtiden ud – dvs. i seks år. Straffen for at rømme var første gang at tjene tre år ekstra i militsen, anden gang at løbe tre gange spidsrod, og endelig tredje gang var straffen ultimativ: dødsstraf ved hængning eller livslangt slaveri på Bremerholm. Pligten til at blive på sit fødested, mens man var indskrevet i militsen, var ensbetydende med en total stavnsbinding.

Fra 1699 blev de sjællandske, lollandske og falsterske bondesønner altså frie på lige fod med bønder fra de andre landsdele. Men tilbage stod et stort antal, der var født før 1699, og som altså ikke var frie for vornedskabet.

Øst, vest, hjemme bedst

I modsætning til andre indbyggere hvilede der et andet og betydeligt bånd på bøndernes bevægelsesfrihed – et bånd, der ikke kun bestod af vornedskabet eller af det senere stavnsbånd. Det bestod i reglerne om pas og skudsmål, som indførtes den 19. februar 1701 i forbindelse med oprettelsen af Frederik 4.s landmilit. Pasreglerne betød en så stram kontrol med bønderne, at deres bevægelsesfrihed var yderst begrænset.

Selv uden vornedskab og stavnsbånd var der nemlig rigeligt med bindinger: Bønderne var fx forpligtede til at have fast arbejde, og det var forbudt at strejfe om, som man havde lyst til. Blev man antruffet som løsgænger på landevejene, ved toldstederne

eller ved færgeoverfarterne (hvor man skulle vise pas), blev man sat i fæstning eller tugthus. Landbefolkningen kunne i det hele taget ikke rejse i enevældens provinser eller ud og ind af købstæderne uden at have en gyldig rejsehjemmel, og det gjaldt både mænd og kvinder.

Ifølge forordningen om pas og skudsmål kunne tjenestefolk ikke erhverve pas og rejse fra deres tjeneste, uden de havde givet deres arbejdsgiver en lovlig opsigelse. Denne skulle være forkyndt for arbejdsgiveren i overværelse af to vidner otte uger før skiftedag, og man kunne kun skifte to gange om året.

Hvis man færdedes på vejene uden den nødvendige tilladelse, kostede det i første omgang et halvt års løn. Også de forsømmelige arbejdsgivere og embedsmænd måtte skæppe i bødekassen, hvis de forså sig mod kravene. Kunne man ikke betale bøderne, kom man, for hver ti rigsdaler, man skyldte, i jern på Bremerholm i en måned for mændenes vedkommende og to måneder i Børnehuset (et fængsel for løsgængere og tiggere på Christianshavn) for kvindernes vedkommende.

Tjenestefolk, der rejste i ærinde for deres husbond eller godsejer, skulle, af hensyn til kontrollen, forsynes med et midlertidigt pas, hvori personens navn og kendetegn var anført. Den nøjagtige rejserute og rejsens varighed skulle anføres i passet. Undervejs blev det enkelte pas undertegnet af de vagter og myndigheder, som karlen eller tjenestepigen kom i berøring med på sin vej.

For fæstebønder var muligheden for at flytte med lovligt pas endnu sværere end for tjenestefolkene. Ifølge *Danske Lov* skulle enhver bonde, som ikke var vorned, og som ønskede at fraflytte sit fæste, have en "rimelig" grund til at flytte, og denne grund skulle bevises i retten. Disse begrænsninger i

det menige almuefolks bevægelsesfrihed var almindeligt gældende, såvel før som efter stavnsbåndspe-rioden.

Alle uden for bondestanden fandt det med andre ord bedst, at bonden blev hjemme, hvor han hørte til. Hvad bonden selv mente om den sag, var der ingen, der bekymrede sig om.

**Træsnittet forestiller
"den kække, ferme
og flinke landsoldat"
og hans nærmest
skizofrene tilværelse
som bonde på den
ene side og soldat på
den anden. Det lange
digt, der ledsager
kistebilledet, slutter
muntert: "Jeg er til
dobbelte nytte udi
freds og fejdes tid".
Virkelighedens bønder
var nok mere skeptiske
over for deres
dobbeltrulle. Billedet er
trykt i Odense 1774. Der
er altså endnu 14 år til
stavnsbåndets løsning.
|| Det Kgl. Bibliotek**

Stavnsbånd og land- milit

Rytter- distrikter

Stavnsbåndet var, som tidligere nævnt, bundet til etableringen af en landmilit og behovet for at kunne stille soldater og holde styr på, hvor de var. Christian 6. var ikke den første til at oprette en landmilit. Hans far, Frederik 4., havde gjort det samme allerede i 1701, og før den tid havde der været andre former for militser.

Siden senmiddelalderen havde der eksisteret forskellige typer af militsordninger, der indebar såvel professionelle, hvervede tropper som udskrevne rekrutter fra landets bondebefolkning. Det var først efter enevældens indførelse i 1660, der begyndte at komme fast struktur på disse ordninger. Det skete først og fremmest med oprettelsen af de kongelige rytterdistrikter i 1670, med Frederik 4.s landmilit i 1701 og med Christian 6.s landmilit, som holdt århundredet ud.

I 1670 opdeltes krongodset i rytterdistrikter, der igen var opdelt i såkaldte lægd. Inden for hvert lægd skulle der udpeges en ryttergård, som skulle være på otte tønder hartkorn og være fritaget for stort set alle afgifter. Den bonde, der fæstede en sådan gård, skulle enten selv møde som fuldt udrustet rytter i krigstilfælde eller afholde udgifterne til at stille en sådan. Disse bønder benævntes rytterbønder.

Efter Den Skånske Krig i 1670'erne stoppede man hvervningen af bønder som ryttere og lod i

**Bønderne skulle trænes i den såkaldte lineartaktik eller flankestilling. Hvis man ikke holdt sin position i geledet, kunne hele hæren gå i opløsning, og slaget ville være tabt. Det krævede benhård disciplin ikke at bryde linjen, mens man marcherede frem mod en hær, hvorfra skuddene bragede løs. Maleriet forestiller det preussiske infanteris angreb ved Hohenfriedeberg i 1745 og er malet af Carl Röchling (1855-1920).
|| Akg-Images/Ritzau Scanpix**

stedet professionelle, hvervede ryttere overtage deres plads. Til gengæld skulle de hvervede ryttere indkvarteres hos en bonde i lægdet. I årene fra 1715-1720 omlagdes ryttergodset totalt, og der opstod en række såkaldt kompakte rytterdistrikter i Jylland og på øerne.

Efter omlægningen skulle regimenternes ryttere ikke længere have ophold hos rytterbønderne, men indkvarteres på kongens gårde i distriktet. Rytterbønderne skulle i stedet, til rytternes underhold, betale rytterholdspenge i et nærmere fastsat omfang. Til gengæld var de fritaget for landgilde, hoveri og skatter. Over de næste to årtier begyndte ryttersystemet dog at gå i opløsning, og de fleste ryttere fik efterhånden fast garnison i købstæderne. Kronen påbegyndte derfor et salg af rytterdistrikterne til private. I midten af 1770'erne var så godt som alt ryttergods bortsolgt.

Bonden i kongens klæder

Som supplement til de kongelige rytterdistrikter forordnedes i 1701 Frederik 4.s landmilit, der skulle dække det øvrige land og bestå af rekrutterede bondekare. For hver 20 tønder hartkorn skulle der etableres et lægd, som skulle stille en bondesoldat til tjeneste i seks år. Det betød, at der for ca. hver tredje gård på øerne og for hver fjerde eller femte gård i Jylland skulle stilles én soldat.

Den udskrevne karl, som fortsat stod i tjeneste hos en bonde i lægdet, skulle hver søndag året rundt møde til eksercits på en dertil udpeget eksercerplads. Fra februar til april og igen fra juni til august skulle han dog kun troppe op hver anden søndag. Han skulle også møde på visse helligdage, så han i alt eksercerede 50 søn- og helligdage året rundt.

Ifølge forordningen skulle der ekserceres to timer om sommeren og en time om vinteren pr. gang. Desuden var soldaten pligtig til at deltage i gudstjenesten ved den kirke, hvor eksercerpladsen lå. Fire gange årligt var der kompagnisamlinger, hvor den lokale eksercits skulle suppleres, og officerer og mandskab skulle vænnes til at operere i større enheder. Disse øvelser varede en dag ad gangen. Hertil sluttede sig den årlige samling af hele regimentet. Over seks dage skulle landsoldaternes endelige form og træning afpudses. Der gik 12 dage årligt (foruden marchtiden frem og tilbage) til kompagni-, bataljons- og regimentsøvelser.

Eksercitsen gik ud på at træne soldaterne i at udføre synkroniserede bevægelser til enten parade- eller kampbrug, ligesom der var øvelser, hvor formationerne skulle trænes i at koordinere opgaver i kamp. Den for tiden typiske kampstrategi bestod i den såkaldte lineartaktik. Her bevægede hærene sig mod hinanden i formationer af geledder, det ene bag det andet, og ingen måtte bryde linjen.

Det krævede en enorm disciplin at møde en fjende på denne måde, og populært sagt skulle soldaterne frygte deres egne officerer mere end fjenden for ikke at bryde formationen og tage benene på nakken. Derfor blev landsoldaterne ekserceret med prygl og hug, som skulle få dem til at lystre og holde formationerne. Der er ikke noget at sige til, at bønderkarlene var kede af et sådant traktement.

Man skal heller ikke glemme, at de unge karle rent faktisk kunne risikere at komme i krig. Krige lå næsten altid inden for mands minde, og både i 1740'erne og 1760'erne ulmede konflikten med vores svenske naboer. Hvis man blev udtaget som soldat, var det med andre ord ikke et urealistisk scenarie, at man risikerede at komme i krig.

I tiden efter udstedelsen af forordningen om landmilitsen blev der af og til korrigeret i bestemmelserne, så samlingstider og eksercittider blev ændret, men egentlige lettelser skete ikke.

Frederik 4.s landmilit blev nedlagt i 1730 med henvisning til, at den "ved misbrug er bleven både landet i almindelighed og det unge mandskab til næsten utålelig byrde". Misbruget gik angiveligt ud på, at godsejerne opførte langt flere karle i de militære ruller, end der reelt var behov for, for på denne måde at stavnsbinde dem. Så længe de stod i rullen, måtte de nemlig ikke forlade godset.

Også set fra godsejernes side var der problemer. Den nordjyske godsejer Jørgen Bille (1672-1736) klagede således i 1730 over, at karlene stak af fra godserne af frygt for at blive udskrevet til militsen, og at det derfor var vanskeligt at finde gode fæstere til gårdene. Desuden tog officererne de bedste og dygtigste karle fra godserne, som efterfølgende blev så lede og kede af tilværelsen, at de blev "lade og liderlige" og ingen længere kunne bruge dem til noget. Skrækken for at blive soldat var faktisk så stor,

at flere karle huggede fingre og tæer af sig selv for at undgå udtagelse.

I 1710 gik Jens Pedersen fra Vind i Jylland ind i huggerummet og huggede højre hånds pegefinger af, da han fik besked om, at han skulle i landmilit-sen. En lollandsk bondekarl huggede i 1723 to fingre af. Tre fynske karle lemlæstede sig selv på lignende måde i årene 1759-1762, og i 1762 huggede den sjæl-landske bondekarl Morten Nielsen venstre tommel-finger af for at undgå 'malicen'.

Der findes endda eksempler på karle, der gik i tjeneste hos de æreløse natmænd for at undgå udskrivning. Simon Jensen fra Stevns tog fx tjene-ste hos en rakker for at undgå militærtjeneste. En rakker var "uærlig" i omverdenens øjne, fordi han tømte latriner og flåede selvdøde dyr. Det var en tjans, som gjorde dens udøvere infame, og ingen ordentlige mennesker ville omgås den slags pak. På denne måde var Simon sikker på ikke at blive kræ-vet tilbage til militstjenesten. Han valgte med andre ord helt bevidst at tjene den æreløse rakker og selv blive æreløs frem for at skulle tilbage og springe soldat. Den stakkels karl havde dog forregnet sig. Som straf blev han idømt arbejde i jern på livstid blandt fæstningsslaverne i Fredericia – som også blev regnet for uærlige.

Karlene har med andre ord ikke opfattet det som den rene spøg at komme i lag med de militære. I landsbyerne har der sikkert verseret drabelige fortællinger om brutale hvervninger og de tæsk, som andre havde fået i militsen. Fortællinger om soldatertiden, de gamles erindringer om krige, sol-daterbrutalitæt og udsigten til at miste hver eneste fridag de næste mange år har gjort udslaget: Man stak af, lemlæstede sig selv eller skyndte sig at fæste gård for at slippe.

Det brutale image var ikke let at slippe af med for hæren. Langt op i 1800-tallet forsøgte bønderkarle på forskellig vis at undgå tjenesten i kongens klæder: ”Man tænker sig om bonden, hvad man vil”, skrev godsejeren S.A. Fjelstrup (1773-1859) fra Sindinggård i Vestjylland i *Landoeconomiske Tidender* i 1817:

”Han er, ikke alene i Danmark, men hele verden over, ingen elsker af ærens stand. Udskrivning er hans højeste elendighed. Frygten derfor overstiger langt det virkelige [...] Gav man endog her i Danmark bondesønnen håb om at forfremmes til officer imod en vis tjenestetid, udmærket duelighed osv., man gav ham tillige mindste glimt af håb om befrielse fra udskrivning, han skulle gribe efter det sidste halmstrå, som den skibbrudne efter vragstumpen”.

Om den hårde behandling af karlene i landmilitsen findes der flere beretninger. Om forholdene i Frederik 4.s landmilitis fortælles det fx, at en karl blev slået af kaptajnen, ”fordi hans hår ikke var skåren”. En anden måtte ride træhesten, ”fordi hans klud ikke var bundet ret”, og en tredje fik prygl af en underofficer, der slog så hårdt med sin kårde, at den knækkede, ”fordi han ikke havde sin flintesten”.

Mishandling af karlene ved den ugentlige eksercits fandt også sted i betydeligt omfang. Ikke underligt, at karlene var så bange for militæret og officererne, ”som en ager fuld af lærker er for en liden høg”.

Meget taler for, at der herskede en mere generel stavnsbinding af bondekarlene under Frederik 4.s landmilitis, selv om det ikke nævnes i den forordning, der vedrører dens oprettelse. Hvorfor skulle man ellers, da landmilitsen ophævedes i 1730, begynde at klage over karlenes bortløben fra godserne

**C.W. Eckersberg
malede i 1836 dette
maleri til minde om
Frederik 4.s oprettelse
af landmilitseren i 1701.
Eckersberg har gjort
sig umage med at få
alle detaljer i billedet
så historisk korrekte
som muligt. Bl.a. med
de unge soldaters røde
uniformer og det gamle
Københavns Slot med
det rødlige Blåtårn, som
ses i baggrunden.
|| Finn Christoffersen/
Christiansborg Slot**

i tide og utide? Og hvorfor skulle man ellers i 1731 udstede en forordning, der påbød, at ingen karle måtte flytte fra deres hjemstavn uden godsejerens samtykke? Ifølge forordningen fra 1701 om pas og skudsmål var dette ellers tilladt bonden, blot han fulgte opsigelsesreglerne.

Samtlige af de forordninger, der vedrørte Frederik 4.s landmilitser, indeholdt modstridende bestemmelser, som gjorde retstilstanden så uklar, at det kunne være svært at finde ud af, om en karl juridisk set var stavnsbundet eller ej. På den anden side kan der dog ikke herske tvivl om, at der fandtes et faktisk, landsdækkende stavnsbånd fra og med 1701, som først blev ophævet ved landmilitserens nedlæggelse i 1730.

Da Christian 6. i 1730 ophævede faderens landmilitser, var landbruget i dyb krise, og landets godsejere fik med ét slag svært ved at finde fæstere til deres gårde. Efter Den Store Nordiske Krig var efterspørgslen på især korn faldet dramatisk, hvilket var gået ud over bøndernes indtjening. Samtidig var det største eksportland, England, begyndt at opdyrke sit eget kornmarked og eksporterede nu også til Danmark. Det gjorde bestemt ikke situationen bedre. De værste kriseår var perioden fra 1728-1733, hvor især de sidste tre år var tunge at komme igennem.

En anden årsag til problemerne var, at hele Europa i midten af 1700-tallet var kendetegnet ved et meget mildt klima. Det betød så gode høstår, at markedet blev oversvømmet med korn, hvorfor priserne og efterspørgslen (og dermed indtjeningen) faldt dramatisk. Bønderne havde svært ved at rejse penge til skatter og afgifter, da de ikke kunne sælge deres korn til så høje priser som tidligere. Godsejerne var derfor nødt til at betale skatterne for fæstebønderne (for sådan var systemet indret-

tet), og fæsterne kom derfor i store restancer til godsejerne.

Et regnestykke fra 1730'ernes statslige administration viser, at en gennemsnitlig fæstegård havde langt større udgifter, end den havde indtægter, så der er ikke noget at sige til, at de unge karle ikke havde lyst til at fæste gård. I stedet flyttede de til købstæderne eller fandt noget andet at lave. Så længe karlene blot havde sagt lovligt op i tide, kunne de flytte, hvorhen de ville. Godsejerne klagede til kongen over tilstandene og påpegede, at det var landmilitsens afskaffelse, der var årsag til alle ulykkerne. Det var jo helt andre toner end dem, der havde lydt i 1730, da man omvendt havde klaget over, at det var landmilitsens skyld, de unge karle stak af! Af skade bliver man klog.

Da Christian 6. kort efter sin tronbestigelse i 1730 havde ophævet landmilitsen, var det gået skævt. Karlene smurte haser det bedste, de havde lært, og godsejerne vred deres hænder og ønskede vornedskabet genindført. Så vidt ville kongen imidlertid ikke gå. Han anerkendte dog problemet og løste det i 1731 ved en ny forordning, der pålagde de unge bondekarle et stavnsbånd.

Den 5. marts 1731 udkom forordningen ”anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark”, og heri kunne man læse, at godsejeren uden videre kunne overgive den karl, som ikke ville fæste gård efter at have tjent som karl i otte år, til flåden eller til militæret. Karlen kunne altså ikke nægte at tage imod en fæstegård, medmindre han ville risikere at blive udskrevet til tropperne. Det var ikke alene et effektivt tvangsmiddel, som her blev introduceret, det var også en delvis genindførelse af det gamle vornedskab, som nu blot blev udstrakt til at gælde hele landet.

Hvad mere er, annullerede forordningen den passus i forordningen om pas og skudsmål fra 1701, der foreskrev, at en karl var fri til at tage, hvorhen han ville, når blot han havde sagt sin tjeneste op med et foreskrevet varsel på otte uger. Forordningen fra 1731 indebar derfor allerede et stavnsbånd, således forstået, at det stod godsejeren fuldstændigt frit, om han ville give en bondekarl pas eller ej.

Søndagseksercits bag kirken

I 1733 tog Christian 6. skridtet fuldt ud og genoprettede den nedlagte landmilit, herunder et landsdækkende stavnsbånd, så godsejerne ikke skulle komme i bekneb for at stille unge karle til militsen. Selv om argumentet for at genindføre militsen ikke direkte drejede sig om godsejernes ve og vel og den påståede karlemangel på landet, så nævntes det dog indirekte. Det hed sig, at bondekarlene havde misbrugt den frihed, som de havde fået ved nedlæggelsen af den tidligere landmilit, ”ved at lade agerdyrkningen fare og begive sig af landet”.

Fra april til maj og fra juli til september skulle de udskrevne rekrutter igen stille til eksercits på den lokale kirkeplads hver fjerde søndag og den øvrige del af året hver søndag. Eksercits på de øvrige helligdage omtales ikke i 1733-forordningen. Det samlede antal eksercitsdage om året var altså 40 mod tidligere 50 under Frederik 4.s milit.

Ligesom ved Frederik 4.s landmilit var eksercitstiden to timer om sommeren og én time om vinteren. Efter to års tjeneste opnåede karlen nogen nedsættelse i eksercitstiden. Efter tre år nedsattes tjenesten yderligere, så han nu kun skulle eksercere én gang om måneden. Hertil kom de samlede øvelser, der i første omgang fastsattes til én kompagnisamling på tre dage (inklusive hen- og hjemmarch)

samt én regiments- og bataljonssamling på seks dage, også inklusive marchdage.

Over det næste årti skete en del ændringer i ordningerne for landmilitsen, bl.a. blev de oprindelige 60 tønder hartkorn, hvoraf der skulle stilles én soldat, jævnlige ændret, og i 1774 bestemtes det, at der nu skulle stilles én soldat for hver 22 tønder hartkorn. Det vil sige, at antallet af landsoldater nu var næsten lige så stort som i tiden med Frederik 4.s landmilit, hvor der skulle stilles en soldat pr. 20 tønder hartkorn.

Samtidig strammede man tjenestetiden, så karlen skulle springe soldat i hele 12 år, medmindre han i mellemtiden fæstede en gård. Ville han ikke fæste gård efter at have udtjent sine 12 år, kunne han tvinges til at tjene yderligere seks år i militsen. Hvis karlen på grund af gårdfæste var udgået af militsen, før han havde tjent sine 12 år, og siden mistede sin gård pga. misrøgt, skulle han ikke alene tjene de år i militsen, som han var blevet sparet for, men yderligere seks år som straf for sin efterladenhed.

De første to år efter en landsoldat var blevet præsenteret ved sessionen, var de hårdeste. Da skulle han hver søndag eksercere i to timer om sommeren og én time om vinteren. Undtaget herfra var høsttiden, den søndag, hvor karlen skulle til alters, eller hvis han blev ramt af sygdom. Når karlen havde udstået de to års eksercits, var han fri for yderligere øvelser, bortset fra de årlige mønstringer, hvor hele regimentet var samlet.

De årlige mønstringer fandt for infanteriets vedkommende sted fra den 20. maj til den 5. juni, altså i 17 dage, mens kavaleriet samledes i hele 20 dage. Ved den ugentlige eksercits og de årlige mønstringer skulle regimentschefen holde øje med, at officererne behandlede bondekarlene med "sagtmodighed og lemfældighed", og det var strengt forbudt

at ”beegne de enroullerede med hårdhed”. Papir er som bekendt taknemmeligt, og virkeligheden viste sig selvfølgelig at være en helt anden.

1774-forordningen blev tre år senere suppleret af en forordning, der tolkede tvivlstilfældene, og hvori der yderligere ændredes ved bestemmelserne om søndagseksercits og tjenestetid sommer og vinter. Fx skulle soldaten nu eksercere tre timer hver søndag både forår og efterår.

Med forordningen om løsningen af stavnsbåndet fra den 20. juni 1788 ændredes hele udskrivningssystemet, men forordningen afskaffede ikke selve landmilitsen. Den blev først afgørende ændret med en ny hærordning i 1803, men det er en anden historie.

Frem til 1980'erne var det den almindelige opfattelse blandt historikerne, at stavnsbåndet blev indført i 1733 og ophævet i 1788 (det sidste er stadig tilfældet). I dag ved vi, at der har været to perioder med stavnsbånd, nemlig fra 1701-1730 og igen fra 1733-1788. Alligevel er det stadig Christian 6.s, og ikke Frederik 4.s, landmilit, vi almindeligvis forbinder med indførelsen af stavnsbåndet.

Skrap lud til skurvede hoveder

Pligten til at springe soldat hvilede generelt som en tung byrde på de danske bondekarle 1700-tallet igennem. Den militære foragt for bønder, som officererne ikke lagde skjul på, var en jævnlgt tilbagevendende kilde til nedværdigende og utålelige ydmygelser, der aldrig lod bonden i tvivl om, at han var en foragtelig skabning, en ringeagtet *underdog*.

De arme, kluntede bondekarle måtte jævnlgt lægge ryg til en dragt prygl, når de ikke kunne følge deres tunge, grødfyldte kroppe efter officerernes befalinger. Bedre blev det ikke af, at de udleverede uniformer kun passede dem dårligt. De var ofte

for små, de stumped i ærmerne og benene og var stramme og kropsnære, mens bondens daglige klæder var løse og vide. Timelang eksercits på en bagende varm kirkeplads om sommeren eller i øsende regn om efteråret under skarp kommando af tysktalende underofficerer (sproget i hæren var tysk frem til 1774) var drøj kost for en bondekarl, der var uvant med atletiske øvelser, tysk sprog og militære kommandoer. Det var derfor ikke noget under, at udskrivelse til militsen var frygtet.

Tidligere var det ret almindeligt, at historikerne affejede bondekarlenes uvilje mod militærtjenesten og søndagseksercitsen som jammer og klynk. Herregud! Hvad betød lidt eksercits bag kirken efter gudstjenesten et par søndage om året? Man var nok af den opfattelse, at karlene blot skulle møde op ved den lokale sognekirke og lave lidt gymnastik, ganske vist under opsyn af nogle strenge, tysktalende officerer, der godt kunne lide at slå på tæven, men alligevel. Værre var det så heller ikke.

Her tog historikerne imidlertid fejl. Under Frederik 4.s landmilits gik der fire sogne på et eksercerpladsdistrikt, og i områder, hvor befolkningen var fåtallig og sognene store, kunne man have overordentlig lang vej til eksercerpladsen. Nogle karle i Rørvig i Odsherred på Sjælland havde fx hele 18 km at trave, før de ankom til pladsen, hvor eksercitsen skulle foregå.

Under Christian 6.s landmilits var antallet af udskrevne landsoldater oprindeligt kun en tredjedel i forhold til den gamle milits, hvorfor der også var langt færre eksercerpladser og dermed meget længere at "søndagsspadsere" for karlene. Faktisk gik der nu hele seks sogne til én eksercerplads, og i tyndt befolkede områder endnu flere. I flere af de øde, jyske egne var det således ikke usædvanligt, at karlene skulle tilbagelægge op til 40 km frem og

Datidens soldater blev trænet til at adlyde blindt, og eksercitsen var ofte en barsk omgang. Stikket *Ulykkelige hændelser* er en advarsel til kronprins Frederik (den senere Frederik 6.) om ikke at bruge for meget tid på eksercits. Frederik eksercererer selve tiden, alt imens visdommens gudinde, Pallas Athene, græmmer sig i himlen. Stikket af G.C. Schule fra 1787 var et udtryk for borgerskabets angst for den unge kronprins' stærke militære interesser.

|| Det Kgl. Bibliotek

tilbage til den nærmeste eksercerplads. Det var bestemt ikke småting – slet ikke i tunge træsko.

Stiftamtmanden i Ribe Amt skrev allerede i 1733 til kongen, at det var et problem med så få eksercerpladser i et så stort amt som Ribe: "Landet og især Riber Stift er af så vidtløftig begreb", skrev han og fortsatte:

"at når et kompagni der kun skal have 6 eksercerpladser, kan det for mandskabet ej bedre udfalde, end at jo de fleste vil få en 3, 4 til 5 miles vej at marchere. Når [karlene] nu deslige ved besværlige veje, mange åer og bække i efterhøsten, vinteren og foråret har did hen fuldført sin gang, tilbragt et par timer ved den dem fornødne undervisning, er den korte dag snart borte, og dem alene den mørke aften og nat for hånden, igen at gå tilbage, og om de end ved regn, sne og slud eksponerede livet, var det dem umuligt at fuldende deres gang".

Se, det er jo en helt anden snak end lidt gymnastik bag den lokale kirke. Op til 40 km at tilbagelægge 40 søndage om året i al slags vejr ad tunge og mudrede og ofte oversvømmede veje. Og så er karlenes øvrige pligt til at deltage i selve gudstjenesten (som sagtens kunne vare et par timer) endda ikke nævnt. Selv ad nutidens veje, i ordentligt vejr og med godt fodtøj, er en dagsmarch på 40 km før og efter en timelang gudstjeneste med udsigt til et par timers soldaterprygl på eksercerpladsen ingen spøg.

Ovenikøbet måtte de udasede karle finde sig i hug og slag og ukvemsord fra officererne – det findes der talrige beretninger om – og der var ikke bare tale om lidt tjatten og ørefigener, men derimod om drøje hug med stokke og kæppe eller lange ulidelige ridt på træhesten, hvilket man faktisk kunne dø af. I 1728 blev en bonde fra godset Bistrup således sat på træhesten på eksercerpladsen i Kirke Såby ”med så megen tyngsel ved hans ben, at han kort tid efter, om ikke straks efter, at han er nedkommen, skal være død”. Så galt stod det til, at bondekarlene endda til tider forsøgte at bestikke officererne for at undgå prygl.

Hvis karlene udeblev fra eksercitsen uden en gyldig grund, blev de også straffet med et ridt på træhesten eller en rask omgang pisk ved skampælen. Mukke over dette måtte de heller ikke. Ja, det hed faktisk i forordningen fra 1733, at karlene gjorde sig fortjent til hug, hvis de så meget som stillede en utilfreds mine op, endsige var uforskammede over for en officer.

Foruden alle disse fortrædeligheder – de lange vandringer, de timelange gudstjenester og den ulidelige eksercits i stramme, uvante militære klæder, stort set hver evig eneste søndag året rundt i årevis – så gik det ud over karlenes eneste fridag i hele ugen. Man må vel tro, at karlene til daglig arbejdede

hårdt nok hjemme på gårdene, og når det så kom til den eneste dag i hele ugen, hvor de kunne slappe lidt af og more sig med pigerne, skulle de i stedet tilbringe den med hån og prygl, mens de øvrige ikke-udskrevne karle kunne muntre sig hjemme i høstakken. Det må alt andet lige have været ubærligt.

Man forstår derfor, at alene den blotte trussel om at blive udskrevet til landmilitsen, må have fået enhver bondekarl til at ryste i bukserne af skræk. Det var et virkeligt voldsomt trusselsmiddel, som godsejeren her havde i hænde, når han ville tvinge en uvillig karl til at fæste gård. At mange karle stak af i nattens mulm og mørke, kan ikke undre.

Flugten fra stavnsbåndet

Stavnsbåndet medførte ikke total stilstand og immobilitet blandt de unge karle. På godser med en stor befolkning var der ikke brug for alle, og en del fik lov til at købe fripas eller flytte fra hjemstavnen af andre grunde. Man kunne især forestille sig, at godsejerne lod de svagelige og de handicappede søge andetsteds hen, så de ikke kom til at ligge landsbyen til byrde.

I 1700-tallet var der i det hele taget en stor trafik af fattige og tiggere, som blev sendt rundt fra sogn til sogn eller fra by til by, da ingen ønskede at forsørge dem. Og så skal vi ikke glemme, at der også var mange, der stak af, når de så deres snit til det. I en tid uden folkeregistre og CPR-numre var det forholdsvist nemt at gøre sig usynlig.

Stavnsbåndet til trods var der altså alligevel en vis mobilitet blandt bondekarlene. Det var også muligt at flytte på ganske legal vis. Inden for godsets fysiske grænser kunne man flytte, hvorhen man ville. På de store grevskaber kunne man faktisk komme vidt omkring, mens det modsatte selvføl-

gelig var tilfældet på de mindre godser. Var man en af de karle, der var født på en ejendom, som hørte under sognets præstegård (for sådan nogle fandtes der en del af), måtte man principielt ikke engang forlade det sogn, hvor gården lå, uden et pas. Om tingene blev administreret så stramt i praksis, er dog tvivlsomt.

Når karlene stak af hjemmefra, stak de ikke nødvendigvis til byerne eller til hertugdømmerne, sådan som der ellers sædvanligvis blev klaget over. Mange flyttede faktisk blot hen til et andet gods, hvor de fandt bedre forhold. Her tog de så en gård i fæste og blev i stedet stavnsbundet til det nye sted. I grevens instruks til en ridefoged under det jyske grevskab Skeel hed det ligefrem, at fogeden skulle bestræbe sig på at hapse gode og duelige karle fra nabogodserne til grevskabets gårde, så fogeden kunne udskrive de mindre duelige af godsets egne karle til landmilitseren.

Når vi taler om stavnsbåndet og dets betydning, har vi en tendens til kun at fokusere på enten landbruget eller på de militære forhold, men stavnsbåndet havde ikke kun indflydelse på forholdene på landet. Det havde også stor indvirkning på byernes erhvervsforhold, hvor dele af byernes borgerskab reelt bestod af tidligere bortrømte bondekarle. Indtil de havde nået den alder, hvor de var frie for stavnsbånd, kunne de risikere at blive opsporet og beordret hjem til fødegodset, selv om de måske havde etableret sig som selvstændige handelsmænd eller håndværksmestre i byen.

Ved at binde den mandlige del af landbefolkningen til landbruget i deres allerbedste alder hindrede man en tilvandring til byerne. Det betød, at byerne havde svært ved at vokse og udvikle sig økonomisk. 1700-tallets byer led nemlig af et konstant fødselsunderskud og havde hårdt brug for tilvandring

fra landet eller udlandet af såvel tjenestefolk som håndværkere. Især var det svært for byerne at skaffe lærlinge til håndværksmestrene. Hvorfra skulle den nødvendige befolkningstilvækst komme, når landboerne ikke måtte flytte fra godserne?

Flytte gjorde nogle altså alligevel – med eller uden tilladelse – og det fik til følge, at der fandtes bortløbne, stavnsbundne bønder i flere af byernes handels- og håndværkerlav. Nogle gange havde bondedrengene og bondekarlene faktisk fået fripas af godsejerne til at tage til en nærliggende by for at gå i lære og arbejde i et lav, men med den udtrykkelige betingelse, at de skulle komme hjem, hvis godsejeren ønskede det. De boede dermed i byen på godsejerens nåde og udgjorde en slags personligt ufrie andenrangsborgere.

Mange godsejere benyttede sig også af det sne-dige trick at lade bondedrengene lære et håndværk i byen for efter udstået læretid at kalde dem hjem og lade dem nedsætte sig som håndværkere på landet. Det kunne godsejerne så efterfølgende selv drage nytte af. Det var strengt forbudt at udøve et lavshåndværk uden for købstæderne, så principielt var der tale om et lovbrud, og det voldte den tids købstæder mange bryderier. De kunne imidlertid ikke stille det store op.

Når byernes produktionsliv blev berøvet alle disse drenge efter udstået læretid, fik det selvfølgelig en skadelig indvirkning på erhvervsforholdene i byen. Det blev ikke bedre af, at de kom til at udgøre et konkurrenceelement til byernes håndværk, når de bagefter slog sig ned på landet og udførte deres metier dér. Forestillingen om, at den tids landhåndværkere alle var fuskere og klamphuggere, holder derfor ikke. De fleste af dem var sandsynligvis udlærte lavshåndværkere fra købstæderne og sikkert lige så kompetente som deres kolleger i byen.

Byernes mange klager over landhåndværkerne har derfor haft deres rimelige grund.

I en indberetning fra Østjylland fra 1747 fortæltes det fx, at næsten hver eneste godsejer på egnen havde sin egen udlærte skrædder ansat, så han kunne holde både herskab og tjenestefolk på godset med klæder. I omegnen af Horsens fandtes endda et hav af faglærte snedkere, der arbejdede for både godsejere, præster og bønder, som de forfærdigede alle slags møbler for. De solgte dem endda til borgere i byen.

Når man skal bedømme stavnsbåndets betydning, kan man derfor ikke nøjes med at kigge på landbruget og militæret. Også for købstæderne havde det en stor og negativ betydning.

Ludvig Holbergs
(1684-1754) stykke
Jeppe på Bjerget blev
opført første gang i
1722. Her møder vi den
enfoldige og fordrukne
fæstebonde Jeppe, der
både bliver undertrykt
af sin kone og af
baronen. Sidstnævnte
beslutter sig for at drive
gæk med Jeppe: Efter
en heftig brandert
vågner Jeppe op i
baronens seng og tror,
at han er blevet baron.
Stykket kan tolkes
som en advarsel om,
at bonden let kunne
gå hen og udarte sig til
en tyrann, hvis han kom
til ære og værdighed
for hurtigt. "Når skidt
kommer til ære, ved det
ikke, hvordan det skal
være", lyder moralen.
Erik Paaske (1933-1992)
som Jeppe i 1979.
|| Tage Nielsen/Ritzau
Scanpix

Nye boller på suppen

Homo rusticus

I 1750'erne og 1760'erne begyndte der at lyde spæde røster om, at landbruget blev drevet på en uhen-sigtsmæssig måde, og at det potentiale, der lå i land-brugsjorden, ikke blev udnyttet efter fortjeneste. En af årsagerne hertil var, fremhævede kritikerne, at det århundredgamle godssystem med fæstegårde, stavnsbundne fæstebønder og landsbymarker, der lå i driftsfællesskab, ikke formåede at forny sig. Produktiviteten og bøndernes arbejdsindsats lod meget tilbage at ønske, og det var ikke til at se, hvordan det kunne være anderledes. Der manglede nemlig både muligheder og incitamenter til at forbedre indsatsen. Landbruget var kort sagt forbundet med alt for meget tvang.

Kritikken af landbrugssystemet var imidlertid ret sparsom og blev holdt i meget generelle og vage vendinger. Det var der flere grunde til. Dels eksisterede der endnu ingen presse, som vi kender den i dag, og der var derfor ikke mange muligheder for at fremkomme med kritiske ytringer i skriftlig form. Dels var der ingen ytringsfrihed, og enhver kritik af det gældende system ville indirekte fremstå som en kritik af den enevældige kongemagt. De fleste kritikere gik derfor med velpolstrede listesko.

Regeringens ledende politikere og embedsmænd, hvoraf flere selv var godsejere, kendte dog kun alt for godt til problemerne med landbruget fra

deres egne godser. De vidste, at noget måtte gøres, hvis ikke landbruget skulle stivne i manglende effektivitet, lav produktion og ørkesløshed. Blot var de ikke enige om hvad.

Et af de spørgsmål, som trængte sig på, var, hvorfor det overhovedet var nødvendigt med et stavnsbånd? Var tiden ikke løbet fra den slags lidet menneskekærlige foranstaltninger, hvor man intet hensyn tog til enkeltindivider, og hvor man troede, man kunne tvinge folk til at være effektive? Ja, hvis man så bort fra landmilitsens behov for at holde styr på karlene, hvad var så egentlig begrundelsen for at opretholde et stavnsbånd?

Inderst inde vidste alle, at bondearbejde var en meget lidt misundelsesværdig beskæftigelse pga. de økonomiske og sociale vilkår, som bønderne var underlagt, og ikke mindst pga. den ringe sociale prestige, der også var forbundet med det at være bonde. Ingen ved deres fulde fem ønskede at være bonde i et samfundssystem, hvor bondestanden udgjorde den laveste stand, og hvor de øvrige stænder betragtede bønderne med en uvilje så inderlig, at det kan være svært for os moderne mennesker at forstå.

I modsætning til i dag var det at være bonde ikke blot at være udøver af et erhverv. I 1700-tallet og frem til midten af 1800-tallet betragtede man bonden som en særlig mennesketype – en homo rusticus – som adskilte sig fra andre ved sin nedarvede dumhed, svinskhed og bagstræberiske væremåde. Før demokratiets og Grundlovens indførelse i 1849 var bonden derfor undergivet en særlig bondelovgivning, der skulle sikre, at han ikke skejede alt for meget ud. Han havde heller ikke de samme juridiske rettigheder som adelsfolk, gejstlige og indbyggerne i købstæderne. Den juridiske stigmatisering førte igen til en særlig *underdog*-mentalitet blandt bøn-

Med oplysningstiden kom ikke blot et nyt syn på mennesket – herunder bonden – men også på naturen. Der opstod en stærk tro på, at mennesket kunne forstå og underlægge sig naturen. Det blev ligeledes moderne at interessere sig for naturvidenskaben. Et af tidens mest ambitiøse naturvidenskabelige værker, *Flora Danica*, blev søsat i 1761 med henblik på at katalogisere og formidle viden om Danmark-Norges flora. Her en *Rosa fluvialis*, hybenrose, fra 1782. || Statens Naturhistoriske Museum

derne. Den generelle holdning til bønderne fremgår med al ønskelig tydelighed af en udtalelse fra en sjællandsk herredsfoged i 1829:

”Bondens nærværende standpunkt på kundskabens bane er så lavt, hans tankeevne så indskrænket, hans synskreds så snæver og blændet af fordomme, hans moralitet og religiøsitet så svag, at endnu menneskealdre vil hengå, førend han kan optræde blandt kultiverede slægter med oplysningens ægte stempel”.

Det var sådan, de fleste ikke-bønder dengang opfattede den danske bonde.

Det var imidlertid ikke kun et spørgsmål om social prestige eller mangel på samme, når så mange unge karle ønskede at forlade bondehåndteringen. Kritikerne hævdede, at det var hele den måde, som landbrugssystemet var skruet sammen på, der ikke fungerede. Det var præget af tvang og vilkårlighed og manglende incitamenter, og det måtte der ændres på. Hvis man kunne få systemet reformeret og gjort mere smidigt, mindre tvangspræget og få konstrueret en incitamentsmodel, hvor fæstebønderne kunne profitere økonomisk, ville man nok heller ikke have brug for tvangsmidler for at få karlene til at fæste gårde. Tværtimod. Så ville der i stedet ikke være gårde nok til alle dem, der gerne ville have en.

De ledende embedsmænd og ministre havde dog intet overblik over landbrugsforholdene i de forskellige egne af landet. Statistikker og folketællinger så først dagens lys i 1769, og stort set ingen indberetninger fra lokale embedsmænd kunne bruges som statistisk grundlag. Alt, hvad man havde, var sin egen fornemmelse af tingenes tilstand.

Da der, som sagt, heller ikke fandtes nogen presse, hvor kommentarer og kritik kunne komme

til orde, stod man i en situation, hvor man reelt ikke var i stand til at handle på en måde, hvor man var sikker på at adressere problemets kerne ordentligt. Første skridt måtte derfor være at etablere en offentlighed, hvor oplysninger om landbrugsforholdene kunne komme frem, og hvor man kunne indhente viden om tilstanden i alle kroge af landet.

Med et moderne udtryk havde regeringen brug for *big data*.

Big data

Det første skridt blev taget på Frederik 5.s (1723-1766) fødselsdag den 31. marts 1755. Her udgik en opfordring til alle og enhver om at indsende afhandlinger om "materier", der kunne bidrage til "landets flor". Afhandlingerne skulle sendes til overhofmarskal A.G. Moltke (1710-1792). Hermed åbnedes der en mulighed for at komme med forslag til fremskridt og forbedringer samt kritik af den økonomiske og erhvervsmæssige samfundsordning. Det var intet mindre end epokegørende, og for eftertiden er det tydeligt, at det var netop dette initiativ, der indvarslede en agrar og teknologisk oplysningstid i Danmark og Norge.

De indsendte afhandlinger blev offentliggjort i et lige så epokegørende tidsskrift med titlen *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, som redigeredes af den samfundsengagerede biskop Erik Pontoppidan (1698-1764). Det udkom i årene fra 1757-1764. Med Magazinet's publicering fulgte siden flere afhandlinger. Pontoppidan styrede debattens gang ved i hvert nummer af tidsskriftet at rejse en række nye spørgsmål, som han gerne så, der blev indsendt besvarelser på.

I 1760 stillede han således et spørgsmål om, hvad årsagen til den fremherskende "folkemangel" i landet mon kunne være, og hvad det mon var for forhold, som hindrede befolkningstallets vækst.

Et af de indsendte svar kom fra den bondefødt kongelige regimentsskriver Niels Schelde (1701-1762). I årgangen fra 1761 adresserede han for første gang nogensinde (i hvert fald på skrift) den tvang, der hvilede på bondestanden som en af årsagerne til landbrugets deprimerende tilstand. Og ikke

nok med det: Han var også den første til at pege på stavnsbåndet som en af hovedårsagerne.

Den livegne fæstebonde var en vare, som kunne købes og sælges, hævdede Schelde. Han var som et kreatur, der kunne foræres bort, byttes eller sælges, fx til sig selv, hvis han havde råd til at betale de ublu priser, som godsejerne ofte forlangte for et fripas. Der var ingen øvre grænse for den pris, en godsejer kunne forlange for at give bonden sin frihed. Under vornedskabet havde det været lovfæstet, at et frihedspas ikke måtte koste mere end 30-50 rigsdaler, men:

”nu tør vel og[så] en og anden jorddrot begære og, hvor det kan fås, tage et til to hundrede rigsdaler for en karls pas, når han ved arv eller handel kan have forhvervet sig nogen velstand eller kunne have venner uden [for] bondestanden, som vil løse og købe ham: Således stiger varerne i pris”.

At Niels Scheldes ord om bonden som handelsvare ikke var det rene mundsvejr, vidner en sag fra det fynske gods Billesbølle om. Da godsets ejer, hofjunker Holger Sehested (1735-1811), i 1761 solgte godset til anden side, forbeholdt han sig nemlig retten til flere af godsets karle som sin private ejendom. Om han ønskede at beholde karlene som sine personlige tjenestefolk, eller for at han senere kunne sælge dem frihedspas, melder historien intet om. I hvert fald klagede både amtmanden og Landmilitsses-sionen i Odense til Danske Kancelli over sådan en praksis, og kancelliet gav dem ret: ”Bønderne i Danmark er ikke slaver”, sagde generalprokurør Henrik Stampe (1713-1789) og fortsatte, ”eller sådanne, over hvilke husbonden for sin person har ejendomsret og kan råde over dem, ligesom han vil”. Affæren bevirkede, at generalprokurøren fik udfærdiget en

lovgivning, der forbød godsejerne at "forbeholde sig nogen ret til det reservemandskab på godserne, som han ikke mere ejer". Så galt kunne det gå, hvis ikke myndighederne holdt et vågent øje med den lokale forvaltning af stavnsbåndet.

Niels Schelde havde også øje for de mere humanistiske aspekter af bondens tilværelse: På linje med andre unge ville den unge bondekarl jo også gerne ud og opleve verden og gøre sin lykke, men det var ham forment pga. stavnsbåndet:

"En bondedreng, som af naturen er noget munter og af en smuk udvortes skabning, mærker ved [sin] opvækst, at han på livstid er ligesom tøjret inden [for] sin husbondes grænser og i alle ting hans vilje undergiven. Er det ikke naturligt, at han følger de andres eksempel og søger den frihed i fremmede lande, som han ej kan finde i sit eget?"

Det var nemlig de "muntre og velvoksne", der havde udlængsel, mens de dumme og dorske blev hjemme og måtte overtage fæstegårdene. Således var det de mindre begavede individer, som videreførte bondeslægten, og deres afkom blev som deres forældre:

"Deraf flyder en naturlig ind- og udvortes forringelse. Jo mere et folk undertrykkes og nærmer sig livegenskab, jo mere hadefulde bliver de på deres herskere, ja på alle andre stænder, fordi de anser sig selv som forhadte og foragtede. De opammes og opdrages i sådan hadefuld tyrkisk [overtroisk] og nedrigt sindelag, så den sædelige forringelse bliver fuldkommen ligeså kendelig og skadelig som den naturlige".

Siden kom andre og flere artikler til, som adresserede andre sider af de agrare elendigheder. Til-

sammen tegnede de et dystert billede af bondens vilkår og gjorde det klart, at der måtte strukturelle ændringer til, hvis tilstanden skulle forbedres.

Det væsentlige i denne sammenhæng er imidlertid, at der med tidsskriftet blev skabt et forum for offentlig debat om landbruget. Særligt at man fra regeringens side var indstillet på, at der måtte reformer til, hvis landbruget skulle bringes økonomisk på fode.

Kritikkens spæde begyndelse

Mange godsejere, forvaltere og sognepræster m.m. var udmærket klar over, at de gamle tvangsmekanismer ikke længere duede. I stedet måtte der indføres incitamenters til, at bønderne kunne blive driftigere – mere 'vindskibelige', som det hed i tidens jargon. Man troede ikke som tidligere, at man kunne tvinge bonden til at blive dygtig og stræbsom ved at bruge pisk og træhest. Brutalitets avlede blot elendighed og endnu mere brutalitet, og det førte alt sammen ingen steder hen.

De frihedstanker, der voksede frem i store dele af Vesteuropa i løbet af 1700-tallet, som slog på tromme for, at de feudale samfund generelt måtte undergå en økonomisk og social liberalisering for at få vækst, var også nået til Danmark. Det blev mere og mere tydeligt, at netop manglen på social og økonomisk frihed var det, som red det danske landbrugssystem som en mare. Hvis der skulle skabes incitament til forbedringer, måtte der også være en gevinst i det for bønderne. Det var ikke tilstrækkeligt, at kun godsejerne profiterede på forbedringerne.

Bevidstheden herom førte bl.a. til, at man i 1768 oprettede et særligt kollegium (vel nærmest at sammenligne med en moderne styrelse) ved navn Generallandvæsenskolegiet. Det fik til opgave at

Filmen *En kongelig affære* fra 2012 giver et bud på, hvad der hændte i de kongelige gemakker for 250 år siden. Den dramatiske historie om den tyske læge og reformator J.F. Struensee og dronning Caroline Mathilde (1751-1775), som indledte en affære bag kongens ryg, er ikke blot kendt som den største love story i 1700-tallet, men måske som den største i hele det danske kongehus' historie. Den populære film fortæller også historien om Struensees store politiske betydning.
|| Zentropa
Entertainments/Ritzau
Scanpix

indsamle information om landbrugets forhold. Lokale embedsmænd kunne her indsende beretninger og klager over lokale forhold. Som noget nyt kunne også bønderne indsende klager. Og det gjorde de i stor stil. På den måde regnede man med at få et bedre overblik over tingenes tilstand. Det fik man også, og det i en sådan grad, at kun de færreste kunne betvivle, hvor slemt det stod til med forholdene ude på landets godser.

De gode socialpolitiske initiativer fik imidlertid en brat ende. Den reformvenlige Frederik 5. var død af druk og skørlevned i 1766, og hans søn, den med tiden mere og mere vanvittige Christian 7., var blevet ny enevældig konge. I de første år havde han støttet sig til de gamle rådgivere, og tingene havde kørt videre på samme måde som hidtil. Men Christian 7.s personlige læge J.F. Struensee (1737-1772) fik held med at vriste magten fra de gamle ministre. De blev afsat og sendt i eksil ude på deres godser, hvorefter Struensee selv tiltog sig enevældig magt

ved at manipulere med den gale konge. Struensee var ikke bare dronningens elsker og en selvbestaltet diktator, men også en ivrig reformator, bl.a. på landbrugsområdet, hvor han ønskede at forbedre bøndernes vilkår.

Roller som dronningens elsker og usurpationen af den enevældige kongemagt kom siden til at koste ham hovedet, da en garde af gamle konservative embedsmænd under ledelse af Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) i forening med enkedronning Juliane Marie (1729-1796) og hendes pukkelryggede søn, arveprins Frederik (1753-1805), fik iværksat en paladsrevolution. Struensee blev anholdt, anklaget for majestætsfornærmelse og skåret i stumper og stykker på Øster Fælled.

De tidligere regerings fokus på landbrugets sociale problemer og ønskerne om at skabe en incitamentsmodel havde, mente de nye magthavere, ført til så meget bondeuro, at det halve kunne være nok. Det styre, der kom til efter Struensee, satte derfor alle sociale reformer i stå, rullede tiden tilbage og lod landbrug og godsejere i fred. En lovgivning om landsbyernes udskiftning af landsbyfællesskabet så dog dagens lys i 1781, men det er en anden historie.

Men intet varer evigt, og i 1784 faldt den konservative Høegh-Guldberg-regering ved endnu en paladsrevolution. Her lykkedes det den 16-årige kronprins Frederik sammen med en række reformvenlige ministre at afsætte enkedronningens konservative styre.

Herefter kom der atter gang i arbejdet med at reformere landbrugets sociale forhold. I 1786 nedsattes den kommission, som historikerne sædvanligvis kalder Den Store Landbokommission. Den fik til opgave at tage hul på så at sige samtlige socialpolitiske problemer, som herskede i landbruget. Herunder stavnsbåndet.

Med landboreformerne i 1780'erne blev den unge kronprins Frederik kritiseret for at lade sig manipulere af sine embedsmænd. Denne anonyme satire bærer navnet *Kast Brillen bort Voxnæse og det Slør – Som skiuler Biørnsens Lap og Rævens Klør*. Kronprinsen er fremstillet som en lille dreng. Til venstre påvirkes han af en ræv, der hentyder til efternavnet på lensgreve C.D. Reventlow. Til højre af en bjørn, der hentyder til efternavnet på juristen C. Colbiørnsen. Det kunne næppe gå nogens næse forbi, hvad satiren handlede om.

|| Det Kgl. Bibliotek

Colbiørnsens opgør

Landbokommissionen skulle komme med forslag til, hvorledes man kunne ændre den bestående slette tilstand inden for landbruget. Hvert gods var næsten som en lille stat i sig selv, og især gjaldt det de store grevskaber og baronier, som fungerede stort set uafhængigt af den statslige administration. Det var gamle feudale tilstande, som måtte ophøre, og kommissionen skulle komme med et bud på hvordan.

Med hensyn til stavnsbåndets løsning fremlagde kommissionens sekretær (formand), kammeradvokat Christian Colbiørnsen, under det allerførste møde et program, hvor han slog fast, at fæstebøndernes forhold skulle tage udgangspunkt i den forfatning, de var blevet sat i, da Frederik 4. i 1702 ophævede vornedskabet. Bønderne burde principielt være at betragte som frie individer, og alle senere restriktioner på bondestandens mobilitet var i strid med lovens ånd og skulle fjernes.

Stavnsbåndet kunne kun begrundes med hensyn til en landmilit og ikke med hensynet til godsejernes behov for at tvinge bondekarle til at fæste gårde. Alligevel var båndet gennem årene blevet strammet så voldsomt, at det tydeligt nok handlede om noget andet og mere end hensynet til landmiliten alene. Som generalprokurør Oluf Lundt Bang (1731-1789), der var medlem af kommissionen som en slags juridisk konsulent, udtalte, så genindførte den forordning fra 1746, som bestemte, at også de aftakkeede landsoldater fortsat skulle være stavnsbundne og vende hjem til deres fødestavn, reelt det ellers afskaffede livegenskab:

”Det, som udgør vornedrettens natur, er ved denne forordning indført, nemlig ej at måtte forlade det gods, fra hvilket de [karlene] var satte som soldater

samt at være pligtige at tage imod den gård, husbonden ville give ham, og da bønderne efter forordningen af 1764 ej må forlade det gods, de er fødte på fra deres fjerde år, så er de nu i gerningen vornede fra deres 4de år, og de har ved de forhen anførte forordninger ej vundet mere end frihed for det navn: Vornede”.

Løsningen på problemet var at finde en anden struktur på landmilitsen, så antallet af soldater ikke længere skulle komme an på hartkornets størrelse og godsejernes administration. Hvis dette kunne lade sig gøre, behøvede man ikke længere at stavnsbinde karlene til godserne, og man kunne få elimineret den uhellige alliance mellem godsejerinteresser og militære hensyn. Med snedige argumenter var det i sin tid lykkedes godsejerne at få kongen til at genindføre vornedskabet, men nu skulle det have en ende, slog Colbiørnsen fast. Den oprindelige bondefrihed måtte genindføres.

Colbiørnsen støttede sig her til den i samtiden så almindelige opfattelse, at bønderne engang i en fjern fortid havde været frie og selvstændige mænd, hvis frihed siden var blevet taget fra dem under adelsvældens fremmarch i senmiddelalderen. Dengang var kongemagten svag og kunne ikke værne bønderne, som den burde. Den var nødt til at basere sin magt på adelens samtykke, og derfor havde adelen fået sin vilje og gjort de østdanske bønder livegne.

Som Colbiørnsen så elegant og overbevisende formulerede det, havde de danske bønder i oldtiden været frie mennesker med ejendomsret over deres egen jord. I højmiddelalderen begyndte det såkaldte lensåg imidlertid at indsnige sig. Bønderne mistede gradvist terræn til herremændene, som med kongernes velsignelse tiltog sig mere og mere magt over

de førhen så frie bønder, indtil friheden til sidst var en saga blot. Dog var livegenskabet, eller som det hed her til lands, vornedskabet, endnu ikke blevet indført. Dengang betød udtrykket 'vorned', sagde Colbiørnsen, altså blot, at bonden stod under herremandens værn og beskyttelse. Men i slutningen af 1400-tallet var kongemagten desværre blevet så svækket, at de sjællandske godsejere kunne udnytte denne svaghed til at indføre livegenskab på deres godser. Dog blev det ikke indført ved lov, men ved simpel sædvane. Fra da af at regne, pointerede Colbiørnsen, ændrede begrebet 'vorned' betydning fra at beskrive en bonde, der stod under godsejerens værn, til at betyde en livegen bonde. I denne betydning gled udtrykket senere ind i *Danske Lov* fra 1683 og blev således juridisk stadfæstet.

Kommissionen indledte sine drøftelser med mere principielle, juridiske spørgsmål samt, ikke mindst, en lovgivning, der forbød godsejere at straffe deres fæstere med træhest, prygl og hundehul. I januar 1787 nåede man til spørgsmålet om stavnsbåndet og landmilitser. Alle, på nær et enkelt medlem af kommissionen, var enige om, at stavnsbåndet burde afskaffes. Med dette mål for øje gik man i gang med at diskutere, hvorledes landmilitser fremover kunne organiseres på en måde, så det ikke var nødvendigt med dette bånd.

Det var ikke nogen nem sag, men Christian D. Reventlow og Christian Colbiørnsen drev spørgsmålet igennem med stor entusiasme og lagde mange kræfter i udformningen af konstruktive løsninger. Til trods for hærledelsens negative indstilling til forslagene endte det ikke desto mindre med, at en samlet "forestilling" til kongen kunne underskrives af kommissionsmedlemmerne i slutningen af april 1788. Tre medlemmer undlod at underskrive. Den

20. juni samme år fik loven sin kongelige underskrift.

Det var i bund og grund en lov om militæret, som redegjorde for, hvorledes udskrivningen af soldater fremover skulle foregå, og som frigjorde godsejerne fra at skaffe soldater til hæren. Når de ikke længere skulle det, forsvandt også den officielle begrundelse for at opretholde stavnsbåndet. Fremover skulle de unge karle stille til session hos amtmanden, som, efter en overgangsperiode, helt skulle overtage ansvaret for udskrivelsen til militærtjeneste.

I dag starter de fleste danskere deres morgen med en kop kaffe. Men i midten af 1600-tallet, da kaffen første gang kom til Danmark, var det en eksklusiv drik, som kun velhavende havde penge til. På landet havde fæstebønderne ikke råd. Det ændrede sig først efter landboreformerne. Maleriet *En bondekone, der drikker kaffe* er malet af Frederikke Westphal (1822-1902) i 1860. Dengang drak man ofte kaffen af underkoppen for at køle den af.
|| Museum Sønderjylland

Efter stavns- båndet

Bekymring for fædre- landet

Stavnsbåndet løsnedes med henvisning til bondestandens moralske krav på "personlig frihed" og dens manglende mulighed for at udøve "borgerlige dyder". Samtidig blev godsejernes pligt til at sørge for det fornødne mandskab til hæren lagt i hænderne på en amtssession. Med forordningen bestemtes det, at al stavnsbinding til godserne skulle endeligt ophøre fra og med den 1. januar 1800.

I forordningen hedder det indledningsvis, at det er kongens bekymring for bonden og for fædrelandet, der har ført til den epokegørende beslutning. Kongen ønsker at genetablere den frihed, som havde været Frederik 4.s mening med ophævelsen af vornedskabet i 1702. En frihed, som siden var blevet berøvet bondestanden af den selvsamme kongemyndighed, hvilket dog blev forbigået i larmende tavshed.

Landets bønder udgjorde den talrigeste del af landets indbyggere, og statens styrke var derfor afhængig af bøndernes flid, mod og fædrelandskærlighed. Derfor kunne "kongen ikke gøre et for ham selv kærere og for det almindelige gavnligere brug af hans kongelige myndighed end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige dyder" blandt bøn-

derne. Kongen lovede endda på det højtideligste, at friheden aldrig igen kunne blive taget fra landets bondestand. Den var uigenkaldelig og måtte på ingen måde "svækkes eller indskrænkes".

Det var kønne ord, men man skal ikke lade sig forlede til at tro, at løsningen af stavnsbåndet betød den totale personlige frihed for bondestanden. For det første hvilede militærpligten stadig på bønderne alene, og pas- og skudsmålsreglerne fra 1701 og de følgende år var stadig gældende. De unge karle, der ifølge 1788-forordningen ikke længere var stavnsbundne til deres fødegods, var til gengæld stavnsbundne til deres militærdistrikt (der var identisk med amtet), hvorfra de skulle søge om afskedspas, før de kunne forlade det.

Den del af bondestandens mandkøn, som ved forordningens udstedelse endnu ikke var fyldt 14 år, skulle være fri for stavnsbåndet tre måneder efter udstedelsen, hvorefter de var pligtige til at opholde sig i de nyoprettede militærdistrikter, indtil de af militærsessionerne fik afskeds- eller frihedspas. De karle, som ved forordningens udstedelse var 14 år eller derover, skulle forblive på det gods, hvor de hørte til, indtil de fik afsked fra krigstjenesten eller opnåede den alder, hvor de ikke længere kunne udskrives. Ved århundredeskiftet ville båndet dog totalt ophøre.

Karlene skulle imidlertid ikke tro, at de nu bare kunne føjte land og rige rundt. For at slå det fast med syvtommersøm udkom der i 1791 en forordning, som bestemte, at unge bondekarle helst skulle blive i de sogne, hvor de hørte til, da gårdmændene angiveligt havde svært ved at skaffe tjenestefolk. Enhver ugift karl var derfor forpligtet til at have fast tjeneste, og hvis han ikke selv kunne skaffe en plads i hjemsoget, gav det ham ikke grønt lys til blot at tage andetsteds hen.

Hvis han var en af de endnu stavnsbundne karle, skulle han melde sin tjenesteledighed til sin godsejer. Hvis godsejeren heller ikke kunne skaffe ham tjeneste til en rimelig løn og inden for 14 dage, skulle karlen gå til sognefogeden, som ved det efterfølgende kirkestævne offentligt skulle tilbyde karlens tjeneste til sognets gårdmænd. Hvis dette heller ikke gav bid, skulle sognefogeden drage til det nærmeste nabosogn for også dér på et kirkestævne at kundgøre karlens ønske om arbejde. Sådan skulle det fortsætte, indtil der var gevinst. På denne måde kunne karlen selvfølgelig risikere at få tjeneste uden for sit fødegods og uden for lægdsdistriktet, men det væsentlige er, at han ikke selv havde nogen fri vilje til at bestemme.

Hvis man var én af de karle, der var fri for stavnsbåndet, måtte det vel stå bedre til? Nej, det gjorde det faktisk ikke. Den eneste forskel var, at den ledige karl ikke skulle gå til sin godsejer og melde sin ledighed, men direkte til sognefogeden, som så skulle følge den samme annonceringsprocedure, som tilfældet var det med den endnu stavnsbundne karl.

Ifølge 1788-forordningens § 6 var det militære distrikt lig med amtet, hvilket trods alt betød, at man havde et noget større rum at bevæge sig inden for, end man havde haft ved stavnsbindingen til fødegodset. Især hvis man var født på et lille gods. Man skulle dog fortsat have amtmandens pas, hvis man agtede at flytte til en købstad. Fik man det, måtte man dog ikke tage sønner med, der var over 10 år.

Flyttede man derimod til et andet sted på landet, måtte man medtage de sønner, der endnu ikke var fyldt 14 år. Forbuddet mod at flytte til en købstad uden pas skyldtes, at flytning til en købstad indebar, at bonden ophørte med at være bonde og dermed i princippet også blev fri for militærtjeneste for sig

selv og sine børn. Af samme grund blev det "stren- geligt forbudt" at begive sig ind i hertugdømmerne Slesvig og Holsten uden amtmandens tilladelse eller landmilitssessionens pas. I hertugdømmerne gjaldt landmilitsen nemlig ikke, og hvis trafikken til købstæderne eller til hertugdømmerne gik på for ofte, ville landmilitsen komme til at mangle rekrut- ter. Sandsynligvis er det dette forhold, som, sam- men med gårdmændenes behov for tjenestefolk, lå bag 1791-forordningens påbud om, at karlene helst skulle tage tjeneste i hjemsoget.

Fri for militærtjeneste var bondesønnen kun, hvis han flyttede til købstaden, inden han fyldte 10 år, eller hvis han var en dygtig studerende:

"Når et ungt menneske af bondestanden med tro- værdigt vidnesbyrd fra offentlige lærere kan bevise at have gjort fremgang i studeringer og givet prøve på duelighed og flittighed, bør han ikke udskrives til soldat; meget mindre, når han er bleven akademisk borger".

Fri for militærtjeneste kunne bondesønnen også blive, hvis hans far fx tog et fattigt købstadsbarn til sig, opdrog det og derpå stillede barnet som soldat i sønnens sted. Denne elskelige handling ville dog ikke kunne bruges, hvis fosterbarnet selv var fra landet. I så fald var barnet, i modsætning til køb- stadsbarnet, allerede værnepligtigt.

Raske og flinke landsoldater

1788-forordningen brød afgørende med de hidtidige principper for den militære udskrivning. Selv om militstjenesten stadig kun påhvilede bondestanden, skulle udskrivningen af soldater fremover baseres på følgende principper:

I 1700-tallet var der to typer af soldater: de værnepligtige landsoldater, dvs. bondekarle udskrevet til tjenesten, og så de hvervede soldater, de såkaldte gevorbne, der ofte kom fra udlandet og som professionelle soldater havde indskrevet sig i hæren frivilligt. Denne samtidige tegning viser to fynske landsoldater. || Rigsarkivet

1) Der skulle føres lister over alle mænd i bondestanden fra deres fødsel. 2) Listeføringen blev frataget godsejerne og overført til et civilt udskrivningsvæsen, hvorunder de årlige sessioner skulle finde sted. 3) Selve udskrivningen skulle ske på grundlag af sessionerne og på grundlag af et personligt fremmøde. 4) Krigstjenesten skulle fremover være en personlig pligt, der påhvilede alle mænd af bondestand. 5) Mandskabet skulle ikke som hidtil udtages på baggrund af et hartkornsforhold, men på baggrund af de oprettede distrikters folkemængde.

Det var altså ikke længere et jordareal og dets bonitet, der samlet skulle stille en soldat, men derimod en bureaukratisk, administrativ inddeling, inden for hvilken folkemængden var afgørende for, hvor mange soldater det pågældende lægd skulle

stille. I årene 1789-1792 blev landet inddelt i lægder, svarende til sogneinddelingen, med en såkaldt lægdsmand, der skulle fungere som mellemed mellem soldaterne på rullen og sessionerne, hvor den faktiske udskrivning til soldat fandt sted. Ofte var det den stedlige sognefoged, der udpegedes som lægdsmand. Godsejerne havde ikke længere noget at gøre med udskrivningen, men på godserne fungerede de som lægdsforstandere. Det vil sige, at de skulle føre rullerne over det værnepligtige mandskab på godserne.

Samtlige lægder, i alt 1.656, blev inddelt i seks distrikter, tre i Jylland, to på Sjælland med tilhørende øer og et på Fyn med øer. Den karl, der på sessionen blev udskrevet som soldat, havde formelt en værnepligtstid på 24 år, dvs. det antal år, hvor han stod på rullen og kunne indkaldes til krigstjeneste, men selve tjenestetiden var, som nævnt, otte år.

I 1788 og de næste mange år var der ikke mange, der satte spørgsmålstegn ved rimeligheden i, at bondestanden alene skulle bære landets forsvar sammen med de professionelle, hvervede tropper. Enkelte kritiske røster hørtes dog. I Landbokommissionen, hvor man havde behandlet den nye forsvarsordning, havde man fx indhentet oplysninger og standpunkter fra de berørte militære institutioner. Enkelte af disse forholdt sig kritisk til spørgsmålet om, hvorvidt militærpligten alene skulle gælde bonden. Når værnepligten ikke længere skulle baseres på hartkornet, men være en personlig pligt, så Generalitetet ingen grund til, "hvorfor bondestanden mere end andre stænder skulle opfylde denne pligt". Generalitetets indsigelser kom dog ikke til at ændre på indholdet i 1788-forordningen, og forsvarspligten påhvilede fortsat landets bønder alene.

Det var da også et rationelt arrangement, hævdede fx landvæsenskommissæren og byfogeden Arent Steenstrup (1747-1815) i sin lovbog til bondebrug fra 1812. Her sagde han, at enhver undersåt havde pligt til at forsvare sit fødeland mod fremmede voldsmænd. Men da krigsførelse efterhånden havde udartet sig til en ren videnskab, og da alle videnskaber kun lærtes via undervisning, ”så er det fornødent, at nogle må udtages til at lære krigsvidenskaberne, imens andre rolig passe på deres andre håndteringer. Alle kan ikke være generaler. Mængden må være soldater”. Da bondestanden udgjorde ”den største mængde i tallet”, måtte den ”derfor også afgive de fleste soldater”.

Dette måtte bonden imidlertid ikke forveksle med foragt for sin stand, tværtimod. Bonden skulle snarere være stolt over at have fået betroet dette ærefulde hverv:

”Den raske og flinke landsoldat er ingen ringe mand; han er fødelandets søn og statens borger. Ædel og ærefuld er hans bestemmelse. Lovene og hans medborgere giver ham derfor agtelse, frem for hans medbrødre, der endnu ikke som soldat tjener kongen og fødelandet”.

Det var selvfølgelig det rene mundsvejr. I løbet af 1820’erne og 1830’erne begyndte flere derfor at sætte spørgsmålstegn ved forholdet. Den rejste tvivl om militærets struktur skyldtes imidlertid ikke en forestilling om, at den var uretfærdig eller socialt nedgørende for bondestanden, men derimod hærens påståede elendige tilstand, som ifølge krigsminister A.F. Tscherning (1795-1874) netop skyldtes dens basering på tunge bondekarle, der var dårligt skikkede til at værne landet i krigstider.

Et eksempel på elendigheden havde man fået tilbage i 1807, da englænderne invaderede det østlige Sjælland for at belejre København. Det var kommet til en række træfninger mellem englænderne og det danske landeværn (som var en bondemilit), hvor landeværnet hver gang havde trukket det korteste strå. Især kom der til at gå frasagn om en træfning ved Køge, hvor udueligheden hos en bataljon landeværnssoldater fra Lolland havde været så graverende, at enhver måtte skule kritisk til landets militære organisation.

Om dette lidet heroiske slag skrev generalløjtnant Joachim Castenschiold (1743-1817) efterfølgende til kongen:

”Landeværnet er således løbet ud fra hinanden, at ikke 10 mand er samlede. Ja, med blusel må jeg sige at have bemærket, at de fleste have kastet gevær og mundering i grøfter og buske, for i bondetrøjen at undvige desto lettere. Kort sagt, min nådige herre, ingen flok kunne have vist sig mere ræd. Man kan ikke sige, at vi er slagne, men kyste ud”.

I folkemunde opstod der hurtigt muntre fortællinger om dette slag, de skræmte landsoldater og den syndflod af træsko, de havde efterladt i deres kølvand. Træfningen blev siden husket som ”Træskoslaget ved Køge”.

Efter stænderforsamlingernes etablering i 1834 fortsattes spørgsmålet i dette forum – dog ikke længere ud fra en militær synsvinkel. Nu var det i stedet retfærdighedsprincippet i en militær ordening, der kun omfattede bønder, som stod for skud. For første gang rejstes der krav fra bondestandens side om, at værnepligten burde omfatte alle statens mandlige borgere og ikke kun bønderne. I 1846 udarbejdede en kommission efter Christian 8.s (1786-1848) anvis-

ning derfor et forslag om indførelsen af almindelig værnepligt for alle – bønder som borgere. Kongen døde desværre, inden forslaget gik igennem.

De første år af borgerkrigen mod oprørerne i Holsten 1848-1850 (den såkaldte Treårskrig) viste med al ønskelig tydelighed, at den militære ordning med en bondehær ikke længere duede. Man var derfor nødt til at gribe til en ekstraordinær udskrivning, hvor værnepligten udstraktes til at gælde alle personer ved godt helbred i hele samfundet.

Efter enevældens fald i 1848 arbejdede den grundlovgivende forsamling videre med spørgsmålet, som i 1849 udmøntede sig i en lov om almindelig værnepligt for alle borgere i Danmark. Her hed det, at "alle de mandspersoner, der har indfødsret i vort kongerige Danmark, skulle uden hensyn til stand eller herkomst være værnepligten underkastede".

Et århundred gammelt "tyendemærke" var brudt.

En besynderlig rejse

Ifølge en forordning fra 1791 var karlen bundet til sit fødeamt frem til sit 36. år, hvor han udgik af den militære rulle. I stedet for at begære et amtspas, der krævede, at han skulle stille kaution, hvis han ville være borte i mere end ét år, kunne han i stedet gå til amtets lægdsforstander og blive "omvekslet" til et andet amt. Her fik han udstedt et flyttebevis, som han straks skulle vise til den lokale lægdsmand i det sogn, hvortil han flyttede.

Hvis karlen forsømte nogle af disse dele,

"bliver straffen for sådan ulovlig flytning, når omstændighederne viser, at forseelsen ikke er grundet i noget forsæt hos den pågældende at unddrage sig værnepligten, en pengebod af 2 til 10 rigsbankdaler sølv, men dersom det modsatte er tilfældet, fængsel

på vand og brød i 2 gange 4 dage efter omstændighederne, og navnlig når landet på den tid, forseelsen begås, er indviklet i krig, endog en højere grad af vand- og brødstraf”.

Den karl, der agtede at flytte, kunne imidlertid ikke nøjes med at erhverve sig et amtspas eller en omvekslingsfølgeseddel. Han skulle også have et lovebefalet skudsmål. Ifølge forordningen skulle karlen, når han ville flytte fra et sogn til et andet, melde det hos præsten, som på stemplet papir skulle give ham sit skudsmål, dvs. vidnesbyrd om hans opførsel i tjenesten.

Dette skudsmål skulle karlen inden for fire dage forevise for sognepræsten i sit nye sogn, og denne skulle forsyne det med sin påtegning. Fra 1833 indførtes en decideret skudsmålsbog til formålet, så det ikke længere skulle anføres på stemplet papir.

Hvor besværligt det kunne være for en bonde at rejse i 1800-tallets Danmark, også efter stavnsbåndets løsning, har vi et eksempel på fra 1827. Dette år gav en jysk husmand, Lars Svendsen, sig på rejse fra Salling til Aarhus for at tage damperen til Sjælland. Det var hans mål at nå til København, hvor han ville søge foretræde for majestæten med en klage over den behandling, han havde fået i en hjemlig retssag.

Vel ankommet til Aarhus meldte han sig på politikammeret for at få rejsepas til Sjælland. Som legitimation foreviste han sit militære pas, der dokumenterede, at han ikke var en bortløbet soldat. Desuden forelagde han skødet på sin ejendom i Salling, så myndighederne også kunne se, at han ikke var løsgænger. Endelig foreviste han sin klage til kongen, så man også kunne sikre sig, at han havde et formål med sin rejse.

Trods denne mængde af papir opnåede han ikke den begærede rejsetilladelse. Selv fortæller han, at

Frihedsstøtten blev opført i årene 1792-1797 i landlige omgivelser uden for Københavns Vesterport. I dag har byen omsluttet monumentet, som står midt på den heftigt trafikerede Vesterbrogade foran Københavns Hovedbanegård. Soklens fire statuer – der symboliserer henholdsvis troskab, borgerdyd, tapperhed og agerdyrkningsflid – synes ikke at bekymre sig om trafikken. De står stadig og minder os om stavnsbåndsløsningens historiske betydning.
|| Lars Gejl/Ritzau Scanpix

den embedsmand, der modtog papirerne, ”gav sig til at læse på en tavle, der hang på væggen”. Indskriften på tavlen var åbenbart ikke gunstig for Lars Svendsen. I hvert fald blev hans begæring efterfølgende afvist, og han fik besked på straks at tage hjem. Lars Svendsen gav imidlertid ikke op så let. Han henvendte sig hos den lokale krigskommissær for at få et pas. Men da han ikke hørte under Aarhus Amts værnepligtige, kunne kommissæren ikke imødekomme hans ønske. Til sidst opsøgte husmanden den lokale amtmand, men da han ikke var at træffe, måtte han gå med uforrettet sag.

Lars Svendsen drog derpå hele den lange vej sydpå til Fredericia for at sætte over Lillebælt, men også i Fredericia nægtede man ham rejsepas. Da han nu var tæt på sin gamle garnison, Rendsborg i hertugdømmerne, drog han videre derned for at få udstedt et nyt afskedspas af sin gamle kommandant. Det fik han uden problemer, hvorpå han langt om længe kunne begive sig på vej til København. Alt dette havde taget den ihærdige husmand ikke mindre end halvanden måned!

Han var taget fra sit hjem i Salling sidst i marts, og det nye pas blev udstedt i Rendsborg den 9. maj. Så vanskeligt kunne det være at foretage en rejse i 1800-tallets Danmark. Også selv om Lars Svendsen nok var mere uheldig end så mange andre. Bønderne var stadig underlagt en stærk social kontrol, der skulle sikre, at de blev på deres plads og ikke drev den af i ørkesløshed og lediggang.

Jubilæerne og efter- tiden

Stavnsbånd og histori- kere

Historikerne har gennem mange år debatteret, om stavnsbåndet i praksis havde nogen betydning for de danske bønder. Historikeren Johan Hvidtfeldt (1908-1979) hævdede fx i 1938, at der i stavnsbåndsperioden var en betydelig indvandring til byerne fra landet i Koldinghus Amt, samt at udvandringen af tjenestefolk til Slesvig og Holsten ikke synes at have været formindsket i perioden 1733-1788. Han konkluderede derfor, at 1700-tallets "landboere var mobile i en meget højere grad, end man almindeligvis forestiller sig". Andre historikere har i tråd hermed påvist, at de jyske karle i stor udstrækning rømte fra de vest- og nørrejyske godser, stavnsbånd eller ej.

Også betydningen af stavnsbåndets løsning i 1788 har været debatteret. Særligt på grund af tidligere tiders nærmest kultiske dyrkelse af forordningen fra den 20. juni 1788. Alene rejsningen af Frihedsstøtten i 1797 og stavnsbåndsjubilæerne i henholdsvis 1888, 1938 og 1988 vidner om, at løsningen af stavnsbåndet er blevet tillagt en meget stor symbolsk betydning.

Hele den danske bondestand "og enhver ædel mand i Danmark" jublede over "den mindeværdi-

ge forordning af 20de juni 1788”, fremhævede den fynske lokalhistoriker Niels Rasmussen Søkilde (1837-1905) i 1870: ”Folkets begejstring satte et par år senere Frihedsstøtten udenfor Københavns Vesterport”. Søkilde stod ikke alene med den opfattelse. Tværtimod. Den var alment accepteret blandt både læg og lærd.

Ved stavnsbåndsjubilæet i 1888 udkom en række faghistoriske bøger, der alle underbyggede fortællingen om stavnsbåndsløsningens epokegørende betydning. Alle udpegede den som den vigtigste af alle de store landboreformer, der fandt sted i 1700-årenes sidste tredjedel. I *Nationaløkonomisk Tidsskrift* fra samme år svælgede en anmelder således i rørstrømskhed over forordningen og tøvede ikke med at give den al æren for senere fremgang:

”At armod er bleven afløst af velstand, kummerligt udkomme af lykkelige kår, rå løjer af ærligt arbejde, – alt dette og meget mere er følge af den samme frugtsvangre forordning, der fødtes til verden under ængstelse og frygt, men har levet sit liv under tak og velsignelse”.

Ved stavnsbåndsjubilæet i 1938 begyndte denne traditionelle opfattelse at krakelere lidt i fugerne. Det var Johan Hvidtfeldt, som først pirkede til forestillingen, da han hævdede, at stavnsbåndets løsning vist alligevel ikke havde haft den helt store betydning. Fejringen af løsningen var således ikke et tema for datidens bønder – det var noget, som hørte en senere tid til. Årsagen var, at bønderne allerede sad solidt på deres fæstegårde og næppe havde tænkt sig at flytte andre steder hen. Det var derfor kun bønderkarlene, der fik glæde af forordningen, og det var vel at mærke kun de karle, der blev voksne i tiden efter 1800.

Ved det næste jubilæum i 1988 blev opfattelsen af stavnsbåndsløsningens lyksalighed pillet i stumper og stykker. Tidsskriftet *Den Jyske Historiker* viede fx et helt særnummer til mytens demontering, mens historikeren Finn Stendal Pedersen (1943-) i bogen *Den ulige frihed* hævdede, at stavnsbåndsløsningen næppe havde nogen større betydning for datidens landbefolkning. De var nok snarere skuffede over forordningens ”begrænsede karakter”: ”Karakteristisk for skuffelsen er det således, at ingen af de yderst få bonde dagbøger fra tiden med ét ord nævner stavnsbåndsløsningen i årene omkring 1788”. Årsagen til skuffelsen var, at militærtjenesten også efter 1788 alene hvilede på bondestanden, samt at de mange regler om pas og skudsmål fortsat var gældende og derfor stadig hindrede bondestandens bevægelsesfrihed.

Man kan derfor, med historikerne Henrik Horstbøll (1952-) og Jens Holmgaard (1920-2002), sige, at ”fra og med 1788 har stavnsbåndsløsningens symbolværdi overskygget dens reformværdi”. Datidens bønder opfattede næppe stavnsbåndsløsningen ”som den opsigtsvækkende og skelsættende begivenhed, eftertiden og borgerlige kredse i samtiden gjorde den til”.

Med gyldne bogstaver i tidernes bog

Den borgerlige offentlighed i København tog i 1788 imidlertid imod forordningen om stavnsbåndets løsning med stor entusiasme. Man så den som en generalprøve på den unge kronprins Frederiks gode intentioner. Hvad kunne det ikke blive til med tiden, hvis det fortsatte på denne måde? Godt begyndt er halvt fuldendt, og stavnsbåndsløsningen blev talt op i en grad, som den næppe kunne bære.

I det populære, københavnske tidsskrift *Borgervennen* kunne man fx i 1789 læse en opdigtet sam-

tale mellem en adelsmand, en borger og en bonde. Emnet var det foregående års stavnsbåndsløsning. Efter lidt snak om den gode milde konge og den kære kronprins udbryder bonden:

”Ja Gud velsigne kongen, prinsen og alle de gode mænd som har villet os vel, at vi som den ringeste stand i landet har kunnet erholde en billig naturlig frihed og rettighed, lig kongens øvrige undersåtter, og at vi ikke mere skal blive anset som skabninger af et andet slags mennesker”.

Derefter udtrykker adelsmanden det fromme ønske, at alle kommende slægter vil holde året for stavnsbåndsløsningen helligt og ”ansætte det med gyldne bogstaver i tidernes bog, for Danmarks lykkeligste perioders begyndelse”. Til sidst udbryder de tre i samdrægtigt kor: ”1788, stå du altid skreven i den danske historie som det lykkeligste år for den danske lovgivning”. Det er muligt, at bønderne i virkeligheden ikke fik så meget ud af stavnsbåndsløsningen, men borgerskabet havde da i hvert fald et klart blik for dens symbolske værdi.

Den tidlige opfattelse af stavnsbåndsløsningen som en epokegørende begivenhed ser vi også et eksempel på i 1791. Da foranstaltede en kreds af fremtrædende og frihedshungrende (men enevældetro) københavnske borgere og embedsmænd (herunder Christian Colbiørnsen selv) en landsdækkende indsamling, så der kunne rejses et æreminde for den frisættende forordning. Æreminde skulle markere, at den slemme feudale fortid var et overstået kapitel og samtidig minde kongemagten om, at borgerskabet forventede endnu flere milde reformer i fremtiden. Pengene strømmede ind, og blot et år efter kunne kronprins Frederik (landets egentlige regent) under stor festivitas nedlægge grundstenen til

æremindet uden for Vesterport. Selve monumentet stod dog først færdigt i 1797, men blev – interessant nok – slet ikke indviet eller fejret på nogen måde.

I årene 1791-1797 var der fra et royalt synspunkt sket fæle ting i Frankrig. I 1793 mistede kongeparret hovederne, hvilket gav anledning til bekymring hos kronprins Frederik, der ikke gerne så en gentagelse her til lands. Initiativer, som kunne opmuntre til nye forhåbninger om mere frihed og folkelig medbestemmelse, var derfor noget, man skulle omgåas med stor forsigtighed. Mon ikke denne bekymring lå til grund for den manglende fejring af monumentets færdiggørelse?

Det er imidlertid ikke det centrale. Det centrale er her, at stavnsbåndsløsningen allerede i 1791 blev betragtet som et samlende symbol for hele pakken af landboreformer. Og det københavnske borgerskab forstod at spille på de strenge, som regeringen selv havde slået an i fortalen til den epokegørende forordning, nemlig at frihed var en forudsætning for fædrelandskærlighed, forsvarsvilje, flid og økonomisk fremgang.

På æremindet blev der indfældet en række mindeord, der på den ene side hyldede kongemagten, men på den anden side også gjorde det klart, at frihed for alle – høj som lav – var noget, kongemagten forventedes at være garant for i fremtiden. Æremindet, der meget sigende blev kaldt Frihedsstøtten, består af en obelisk omkranset af fire allegoriske figurer, som repræsenterer troskab, tapperhed, bondeflid og borgerdyd.

På støttens østlige side kan man læse følgende: ”Kongen kendte at borgerfrihed bestemt ved retfærdig lov giver kærlighed til fædrelandet, mod til dets værn, lyst til kundskab, attrå til flid, håb om held”, og på den vestlige side, at ”Kongen bød stavnsbåndet skal ophøre, landbolovene gives orden og kraft, at

den frie bonde kan vorde kæk og oplyst, flittig og god, hæderlig borger, lykkelig”.

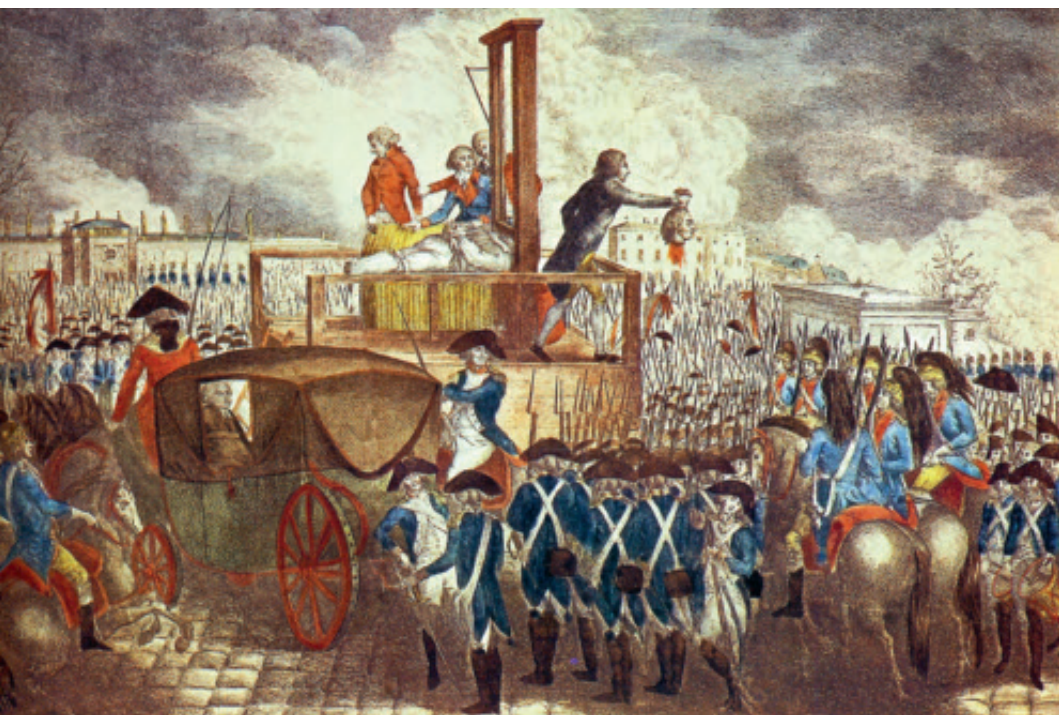
Forestillingen om stavnsbåndsløsningens lykkelige betydning blev indmejslet i monumentet. En myte var født, og den skulle uantastet leve videre i det følgende århundrede.

Jubilæet i 1838

I 1838 kunne loven om stavnsbåndsløsningen fejre sit 50-årsjubilæum. Siden 1790'erne var den kun blevet endnu mere betydningsfuld som samlende nationalt symbol. Det samme var mindet om den gamle kong Frederik 6., som borgerskabet i hans ungdom havde næret store forhåbninger til (forhåbninger, som siden så sørgeligt var bristede). I kølvandet på jubilæet skrev historikeren C.F. Wegener (1802-1893) i 1843 det rosende skrift *Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde*, hvori kronprinsen blev æret som ophavsmand til stort set samtlige af 1700-tallets landboreformer. Intet mindre.

Det kan umiddelbart virke overraskende, at Frederik 6., der som ung kronprins i 1780'erne havde været med til at gennemføre stavnsbåndets løsning, to uger før jubilæumsdagen den 20. juni 1838 forbød enhver højtideligholdelse af jubilæet fra myndighedernes side. Helt uden nogen begrundelse. Forklaringen på dette mærkelige forbud skal nok findes i kongens stadige angst for, hvad sådan en begivenhed og sammenstimlen af mennesker kunne føre med sig af nye krav om demokratisk indflydelse og lignende ubehageligheder.

Som kronprins havde den unge Frederik lagt stærkt ud med at *brande* sig selv som fornyer af det stivnede feudale samfundssystem. Men i takt med at han så, hvad al denne frihed kunne føre med sig (især revolutionen i Frankrig var et lysende eksem-

pel), trak han gradvis følehornene til sig og blev stedse mere konservativ, ja, decideret reaktionær.

Det hjalp heller ikke på situationen, at ulykkerne var væltet ned over landet i hans regeringsperiode. Man behøver blot at nævne bombardementet af København og tyveriet af flåden i 1807, pengekrisen, der nærmede sig en statsbankerot, i 1813, tabet af Norge i 1814 grundet Danmarks uheldige alliance med Napoleon, og den store landbrugskrise i 1820'erne, der tvang mange småbønder fra hus og hjem. Så forstår man, at folk var utilfredse, og at kongen var nervøs for, hvilke krav det reformivrige borgerskab kunne finde på at fremsætte ved en så oplagt lejlighed.

Blandt den borgerlige elite var der nemlig stor utilfredshed med kongens gnavne politik. Ved at fokusere på stavnsbåndsløsningen i 1788 kunne man

Den franske revolution var et skrækeksempel på, hvad der kunne ske, når folket tog sagen – og de kongelige hoveder – i egne hænder. Her ses Ludvig 16.s (1754-1793) henrettelse i 1793 på en samtidig tegning af Georg Heinrich Sieveking (1751-1799). Revolutionen fik de kongelige over hele Europa til at ryste i knæbukserne. Angsten for revolution og optøjer var muligvis grunden til, at kronprins Frederik undlod at afholde en større fest ved indvielsen af Frihedsstøtten ved dens færdiggørelse i 1797. || Gl Archive/Alamy Stock Photo

hævde, at denne blot havde været begyndelsen på et større reformværk, som kongen siden havde syltet godt og grundigt. Tiden var moden til yderligere frihed, mente mange.

Særligt gjaldt det ophævelsen af den forhadte censur og indførelsen af en mere demokratisk forfatning. Alt sammen ting, som den gamle enevældige konge slet ikke brød sig om. Derfor blev der heller ikke noget officielt jubilæum for stavnsbåndets afskaffelse i 1838.

Jubilæet i 1888

Da hundredårsjubilæet 50 år senere nærmede sig, havde piben fået en anden lyd. I de forløbne år var enevælden blevet væltet ved et ublodigt kup i 1848. Der var blevet skrevet en ny og forholdsvis demokratisk grundlov i 1849 (revideret i 1866), og der var blevet oprettet en rigsdag, hvor landets formuende borgere, godsejere og storbønder sad på flæsken. Censuren var blevet afskaffet, liberalismen havde sejret over det royale diktatur og den økonomiske protektionisme. Liberalismen buldrede derudad, og de formuende grupper i samfundet havde øget deres velstand.

Tabet af Slesvig i 1864 var selvfølgelig et skår i glæden. Og at store dele af bondesamfundets laveste sociale grupper – husmændene og landarbejderne – havde været tabere i spillet, blev behørigt fortrængt. Alt var næsten gået den rigtige vej. Det var dog kun næsten og også kun tilsyneladende.

Ved grundlovsrevisionen i 1866 var bondestanden nemlig blevet narret til at overgive den reelle magt til godsejereliten og borgerskabet, så landet de facto blev styret af et borgerligt-aristokratisk diktatur med den ufatteligt reaktionære J.B.S. Estrup (1825-1913) i spidsen. Bondestandens repræsentanter (Venstre) på tinge reagerede ved at sabotere alle

Estrupregeringens (Højre) lovforslag. Estrup svarede igen med såkaldte provisoriske love, der blot holdt landet kørende på vågeblus, men som modvirkede enhver økonomisk og social udvikling og skabte en såkaldt forfatningskrise. 1880'erne stod derfor i denne krises tegn, og det kom jubilæumsfestlighederne selvfølgelig til at bære præg af.

Det officielle Danmark fejrede jubilæet med en stor nordisk industri-, landbrugs- og kunstindustriudstilling på Københavns gamle voldterræn ved Vesterport. Nu kunne landbruget vise, hvor langt man var nået nu, hvor de fleste gårdmænd var frie selvejere og ikke længere skulle trække under en godsejers svøbe. Især den nyeste innovation – andelssamarbejdet og dets forudsætning – centrifugen – indtog en hædersplads. Her kunne man ved selvsyn erfare, hvad danske bønder havde drevet det til, da de fik frie tøjler. Det var alt sammen en slet skjult politisk kommentar til Estrupregimets bondeforagtende politik og til den regering, som ikke ville betro bondestanden den mindste politiske indflydelse.

Omvendt lagde Estrupregimets støtter vægt på den økonomiske fremgang, som var sket med landbruget siden 1788. Man manede til politisk besindighed og samarbejdsvilje og understregede den allerede eksisterende friheds tilstrækkelighed. Alt var såre godt, som det var. Bønderne burde kende deres plads og ellers være taknemmelige for, hvad borgerskabet havde gjort for dem igennem historien. Havde det ikke været for de borgerlige intellektuelle og fornuftige godsejere, havde der ikke været nogen stavnsbåndsløsning i 1788 og heller ingen grundlov og intet demokrati i 1849. Bønderne burde derfor lade *de begavede, de dannede og de formuende* varetage politikken og i stedet passe deres landbrugsbedrifter og være glade og fornøjede med, hvad de allerede havde opnået.

Københavns Universitet markerede jubilæet ved at udgive en række historiske værker om stavnsbåndet og landboreformerne. Skrifter, som siden er gået hen og blevet klassikere i dansk landbohistorisk forskning. Det var værker som Johannes Steenstrups (1844-1935) *Den danske Bonde og Friheden*, J.A. Fridericias (1849-1912) *Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie og Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede*, Edvard Holms (1833-1915) *Kampen om Landboreformerne i Danmark 1773-1791* og ikke mindst økonomen Vigand Falbe Hansens (1841-1932) banebrydende analyse af landbrugsøkonomien siden 1733. Det var i disse værker, den opfattelse af stavnsbåndsløsningens betydning, som varede ved til i hvert fald 200-årsjubilæet i 1988, blev videnskabeligt knæsat.

I disse værker var der ingen slinger i valsen. Løsningen af stavnsbåndet i 1788 var den absolut vigtigste af alle tidens landboreformer, ”thi”, som Falbe Hansen skrev,

”ved det blev princippet individets frihed og selvansvarlighed anerkendt for den største af landets samfundsklasser. Og den var tillige en anerkendelse af de humane krav, af det enkelte menneskes naturlige ret, som hævdedes af filosofien og naturretten”.

En anden af bidragyderne, professor Edvard Holm, var mindst lige så klar i mælet, da han som en af hovedtalerne i forbindelse med folketøget fra Christiansborg til Frihedsstøtten udtalte, at ”uden den 20. juni 1788 havde den 5. juni 1849 [datoen for udstedelsen af den første grundlov] været en umulighed”.

Ifølge denne opfattelse var stavnsbåndsløsningen den absolut afgørende forudsætning for, at landbruget havde kunnet udvikle sig og blomstre,

idet den havde sat bonden fri. Den understøttede den nye liberale reformlovgivning og blev anset som den vigtigste lov i hele reformkomplekset. Efter 1788 fulgte en positiv produktivitetsudvikling i landbruget.

Jubilæet i 1938

Ved 150-årsjubilæet i 1938 var opfattelsen af stavnsbåndsløsningen som den vigtigste reformlov fra 1700-tallet for længst blevet etableret som en uimodsigelig sandhed. Bondestanden stod på højdepunktet af sit kulturelle herredømme. Landbruget var landets absolut bærende erhverv. Det var bønderne, som udgjorde "folkets kerne", og det var bondekulturen, som definerede, hvad rigtig danskhed var. Danmark var et bondeland, og den danske bonde havde for længst arbejdet sig ud af fortidens elendigheder. Det skyldtes alt sammen, at den kære, milde kronprins Frederik og hans gode ministre havde afskaffet stavnsbåndet i 1788. Længere var den ikke.

I 1938 var Estrupregimet for længst blevet væltet, og bønderne havde indtaget deres retmæssige plads på ministertaburetterne. Selv om det kun havde været for en forholdsvis kort bemærkning (snart havde det hastigt voksende Socialdemokrati taget over), så var landbrugets organisationer nu blevet så stærke og betydningsfulde, at ingen længere satte spørgsmålstejn ved bøndernes berettigelse på den politiske scene. Derfor skulle 150-årsjubilæet fejres med pomp og pragt – og det blev det.

Landbrugets organisationer arrangerede i samarbejde med Københavns Kommune en gigantisk landbrugsudstilling på Bellahøj i København. Den blev en stor succes og tiltrak næsten en million betalende gæster. Det til trods for, at det var køligt og regnede en del af tiden. Udstillingen lagde vægt

Forsiden til udstillingskataloget for Landbrugsudstillingen i 1938 var udsmykket med denne sædemand af kunstneren Henrik Hansen (1902-1980). Landbruget var i medvind i disse år, hvor Danmark endnu betragtede sig selv som et stolt landbrugsland, og den enorme udstilling på Bellahøj i København var en stor succes. Plakaten er gengivet med tilladelse fra Henrik Hansens barnebarn og rettighedshaver Camilla Werge Laub.
 || Camilla Werge Laub

på at vise, hvilke fremskridt landbruget havde gjort, siden staten havde frigjort bonden fra stavnsbåndet. Især lagde man vægt på, at landbruget selv havde klaret at arbejde sig ud af de store økonomiske nedture i 1820'erne og 1870'erne ved at dyrke et ægte dansk sammenhold.

Foruden udstillede landbrugsprodukter og et dyrskue, kunne man på udstillingen blive belært om den store åndelige kraft, bønderne havde udviklet siden 1788, fx via foreningslivet og højskolebevægelsen. Det blev demonstreret ved store idrætsstævner

I den ambitiøse film *Kongen bød* fra 1938 følger vi den unge bondekarl Jacobs kamp for at få sin egen gård. Filmen skildrer de begivenheder, der førte til stavnsbåndets løsning i 1788. Den blev også kendt og omtalt som "stavnsbåndsfilm". Som på Eckersbergs maleri i første kapitel rider kongen og kronprinsen igen forbi Frihedsstøtten og hyldes af de taknemmelige bønder – denne gang blot i en ny tids medie – filmmediet. || Nordisk film/Det Danske Filminstitut

og forskellige former for opvisning, hvor landsbybørn fra hele landet viste sig frem og Niels Bukhs (1880-1950) elitegymnaster fra Ollerup på Sydfyn demonstrerede deres atletiske kunnen.

Man havde desuden anlagt et 3.000 m² stort areal, hvor man kunne vise stavnsbåndstidens usle trevangsbrug som modsætning til 1930'ernes intensive markdrift og demonstrere, hvor stor forskel der var på udbyttet dengang og nu. Det gik dog ikke problemfrit. Det viste sig nemlig, at afgrøderne groede alt for godt i afdelingen med 1700-tallets trevangsbrug (og det var jo ikke meningen). Derfor flåede man halvdelen af kornet op med rode og sprøjtede det øvrige med natriumklorat for at få det til at se passende usselt ud.

I modsætning til i 1888 fremkaldte 150-årsjubilæet ingen lind strøm af nye faghistoriske bøger, som var baseret på ny forskning. En delvis undtagelse var Fridlev Skrubbeltangs (1900-1988) *Den dan-*

ske Bonde 1788-1938, som siden er blevet en landbohistorisk klassiker. De øvrige udgivelser er stort set glemt, da de var af mere overfladisk karakter og kolporterede de allerede kendte fortællinger om stavnsbåndsløsningens epokegørende betydning. Klarest og stærkest blev denne opfattelse demonstreret i jubilæumsfilmen *Kongen bød* instrueret af Svend Methling (1891-1977).

Der findes imidlertid en enkelt undtagelse. Johan Hvidtfeldt publicerede i *Vejle Amts Årbog* en lang artikel om stavnsbåndsløsningen. Heri satte han et stort spørgsmålstejn ved, om stavnsbåndet nu også havde haft helt den betydning, som historikerne gennem tiden havde hævdet: "Frem for datiden har vi den fordel, at vi kan se, hvordan forholdene blev for det danske landbrug i tiden, der fulgte", skrev han.

"Landbruget kom ind i en fremgang som aldrig før i Danmarks historie. Men vi kan også se, at man ikke alene kan give befrielsen for stavnsbåndet skylden herfor. Hele det store reformkompleks var forudsætningen, og en højkonjunktur gjorde det muligt dels at føre reformerne ud i livet, dels at udnytte de derved vundne fordele".

Det betød på den anden side ikke, at stavnsbåndsløsningen var uden betydning, for uden den

"ville stavnsbåndets tvang og den mulighed, det gav for misbrug fra hensynsløse godsejeres side, have skabt en gærende og stadig stigende social uro og dermed en situation som den, der førte til den franske revolution. Fjernelsen af de snærende bånd gjorde en rolig og fredelig udvikling mulig".

Stavnsbåndsløsningen var således selve forudsætningen for, at en fri dansk bondestand kunne opstå, ”og uden denne bondestand ville Danmark have set anderledes ud i dag”.

Det var ikke alene klar og vægtig tale, men også en uhyre præcis analyse af stavnsbåndsløsningens betydning for samfundsudviklingen i 1800-tallet. Men bortset fra Hvidtfeldts bidrag, der blev publiceret i en lettere perifer lokalhistorisk årbog, var der faktisk intet nyt under solen i 1938.

Jubilæet i 1988

Ved 200-årsjubilæet i 1988 så sagen helt anderledes ud. Hvidtfeldts opfattelse af stavnsbåndsløsningen havde i mellemtiden vundet hævd i store dele af historikermiljøet, og det kom til udtryk i stort set samtlige de faghistoriske udgivelser, som så dagens lys i anledning af jubilæet.

Det fik dog ingen indflydelse på landbrugsorganisationernes højtideligholdelse af dagen. De meldte sig igen på banen med et storstilet arrangement, omend det på ingen måde kunne stå mål med jubilæet i 1938. Denne gang var budskabet også et noget andet. Landbruget var ikke længere landets bærende erhverv, og den danske bondemand havde ikke længere patent på folkesjælen. Nogen særlig god forretning var landbruget heller ikke mere. Den ene konkurs havde fulgt den anden, og de små og mellemstore brug var bukket under i 1960'erne og 1970'erne i konkurrencen med de øvrige europæiske lande inden for fællesmarkedet (EF).

Nye miljøspørgsmål var også kommet til. Det var blevet almindeligt at udskamme landmændene som miljøsvin og vrænge på næsen ad deres kedelige og smagsløse industriprodukter. 1980'erne var bestemt ikke de danske bønders *finest hour*. I modsætning til i 1938 havde landbrugets organisati-

oner derfor hårdt brug for befolkningens sympati, og her kunne man måske trække den gamle kæphest af stalden endnu en gang og anvende myten om stavnsbåndsløsningens nationale betydning til at samle danskerne bag det betrængte landbrug.

I 1988 kunne der ikke længere være tale om at bruge midler til så storslåede arrangementer som det, der havde fundet sted på Bellahøj i 1938. Nationalmuseet arrangerede en stor historisk udstilling – *På Herrens Mark* – i den gamle klædefabrik i Brede ved Lyngby, og Dansk Landbrugsmuseum arrangerede udstillingen *Drømmer jeg – eller er jeg vågen. Landboliv 1788-1988* i deres lokaler ved Gammel Estrup på Djursland. Ellers måtte man lade sig nøje med et stort historisk optog i København, som afgik fra Frederiksberg Runddel til Frihedsstøtten på Vesterbro.

Festlighederne var arrangeret af Landbrugsrådet, og tusindvis af mennesker (det er uklart hvor mange) havde taget opstilling langs ruten på Frederiksberg, hvor mere end 400 personer udklædt i historisk korrekt tøj tog del i optoget. De fleste havde taget opstilling ved Frihedsstøtten, hvor selve hovedbegivenheden – dronningens tale – skulle finde sted.

Livgardens musikkorps spillede op, og medlemmer fra skytte- og ungdomsforeningerne flankerede sceneriet med faner. I festtalen sagde dronning Margrethe (1940-) bl.a., at forordningen om stavnsbåndets løsning ikke alene havde lagt grunden til bondestandens frigørelse, men også havde skabt fundamentet for det moderne Danmark:

”Ingen af os bør dog glemme, at den højnelse af bondens levevilkår, som ophævelsen for 200 år siden førte med sig, blev banebrydende for udviklingen helt op til i dag. Af den genopstod den danske

Royal Copenhagen producerede tidligere platter for at markere historiske begivenheder. Deres jubilæumsplade fra 1988 markerede 200-året for stavnsbåndets løsning. Platterne har tidligere været eksklusive samleobjekter, men i dag kan de købes billigt på markeder. Enkelte går dog stadig til mange hundrede kroner.
|| Peter Henningsen

bondestands selvrespekt, dens kræfter til at gå nye veje, dens anseelse ...”

I de avisreportager, som dækkede begivenhederne, havde journalisterne deres problemer med at få rigtigt hold på, hvad den her stavnsbåndsløsning gik ud på. I de fleste artikler blev stort set samtlige af de store landboreformer blandet sammen, og teksten blev udlagt på en sådan måde, at forordningen om stavnsbåndets løsning fra den 20. juni 1788 rummede samtlige landboreformer.

Siden 1938 var historikernes interesse for landbohistorien og for landboreformerne kun blevet større, i takt med at flere og flere bondesønner og bondedøtre havde skiftet plovfurere ud med et universitetsstudium og var blevet historikere. En del af dem blev også forskere på universiteter, museer og arkiver, og sammen med en hel lille hær af lokalhistorikere (ofte skolelærere, præster og embedsmænd af forskellig slags) *boostede* de forskningen i bondesamfundets historie i en sådan grad, at landbohistorie i 1970'erne og 1980'erne var et af de helt store forskningsområder. Ved jubilæet i 1988

var der således snart ikke den side af 1700-tallets og 1800-tallets landboforhold, som ikke var blevet vendt og drejet i den tid, som var forløbet siden jubilæet i 1938.

Fra forskningsmæssigt hold kunne man nu udtale sig med langt større autoritet og vægt, end det tidligere havde været tilfældet. Og hovedparten af deltagerne i debatten var ikke i tvivl: Betydningen af stavnsbåndets løsning var stærkt overvurderet. I det store billede betød forordningen om stavnsbåndsløsningen ikke meget. Det var ikke den, der havde sat gang i væksten, som man tidligere havde påstået.

Det var langt snarere lovene om oprettelse af selvejergårde, om udskiftning af landsbyjorderne, om hoveriets fastsættelse, om arvefæste, om at godserne kunne frasælge fæstegårde uden at miste deres skattefrihed, der havde betydning for det økonomiske boom, som fandt sted i 1800-tallet. Senere igen førte det til hele andelsvæsenets opståen i 1880'erne.

Det officielle Danmark lod sig dog ikke påvirke synderligt af historikernes nørdede kritik. De festede videre, som var forordningen om stavnsbåndets løsning den vigtigste af alle 1700-tallets landbolove. Moderforordningen, der skabte det moderne Danmark.

Stavnsbåndsløsningens betydning

Det er bestemt muligt, at løsningen af stavnsbåndet i 1788 ikke havde den store og epokegørende betydning, som senere generationer af danskere tillagde den. Med hensyn til de økonomiske aspekter, fremskridt i agerbruget m.m. var forordningen næppe særlig vigtig.

På den anden side skal man ikke være blind for den politisk-juridiske og kulturelle stigmatisering.

ring af bondestanden, der rent faktisk lå i stavnsbåndsforordningen fra 1733 og i de efterfølgende forordninger, der skærpede vilkårene. Dronning Margrethes betoning af bondens nye selvrespekt var ikke helt forkert. Forordningen betød nemlig, at bondestanden blev løst fra et århundredgammelt, feudalt bånd til godserne, også selv om de stadig var fæstebønder.

Stavnsbåndsløsningen repræsenterede derfor et vigtigt opgør med det gamle patrimoniale system. Fra og med henholdsvis 1788 og 1800 var bønder ikke længere at betragte som et vedhæng til godserne og en ressource, som godsejerne kunne skalte og valte med. Bønder skulle nu opfattes som personligt frie og selvstændige mennesker, som kunne gøre krav på den samme respekt som andre borgere i staten. Det var på det psykologiske plan, forordningen var vigtig. Bønderne blev løst fra deres lovbestemte relation til godset og blev i den forstand frie borgere i staten. Det var vel også noget værd?

Bindingen til fødestavnen havde i praksis betydet, at det var politisk bestemt, at personer af bondestand skulle være afskåret fra at bevæge sig ud af deres stand og tjene deres brød i et andet hverv end landbruget. "Almuens opdragelse ved agerdyrkning gør dertil deres største inclination, så der findes ganske få, som applicerer sig til andet", som en lollandsk kapellan sagde i 1743 og tilføjede: "og til hvad andet en del kunne have lyst og være bekvem, derfra holdes de tilbage af de til soldater indrettede læg".

Stavnsbindingen betød nemlig, fremhævede en godsforvalter i 1787, at bonden var godsejerens slave, der ikke uden hans tilladelse måtte forlade godset eller lægge sig efter anden beskæftigelse end "bondehåndtering". Det var derfor

På H.A. Brendekildes (1857-1942) socialrealistiske maleri *Udslidt* fra 1889 er en ældre husmand styrtet omkuld af udmattelse på marken. Han har også tabt sine træsko. Maleriet blev modtaget som et politisk partsindlæg vendt mod godsejerne og den nu selvgede gårdmandsklasse, der sad tungt på landbosamfundets værdier, mens husmændene ved reformerne var blevet ladt i stikken.
 || Odense Bys Museer/
 Wikimedia Commons

”uden nytte, om naturens herre har begavet en eller anden af dem med udmærkede sjæleevner, som kunne gøre dem duelige til anden håndtering eller videnskaber, hvorved de kunne opnå en bedre skæbne, da de alligevel må og skal være bønder”.

I 1756 ansøgte Oluf Knudsen og hans hustru, der var fæstere under Dronninglund i Nordjylland, fx deres godsejer, grev A.G. Moltke, om lov til at sætte deres eneste søn, der var svagelig, i lære som skrædder. Moltke indhentede oplysninger hos sin ridefoged, som oplyste, at der allerede var rigeligt med skræddere på godset. Fogeden mente derfor ikke, at drenge skulle have lov til at blive skrædder. Dette blev efterfølgende meddelt Oluf Knudsen, der alligevel trodsede greven og lod sønnen sætte i lære. Det fik til konsekvens, at fogeden med tvang fjernede drenge fra sin læreplads og førte ham hen til en bonde, hvor han skulle tjene som hyrde og plovdreng.

Knægten stak imidlertid af efter en uge og indfandt sig i hjemmet, hvor faderen endnu en

gang satte ham i lære som skrædder. Herover blev grev Moltke så fortørnet, at han meddelte parret, at "det er min vilje, at eders søn ikke skal lære skrædderhåndværket, men han skal tjene en bonde på godset; thi med skræddere er mine godser til fulde forsynet". Modsatte forældrene sig endnu en gang grevens krav, ville de blive udsat for retsforfølgelse, som "overhørige og selvrådige" mennesker.

En lignende episode fandt i 1766 sted på godset Skjern, mellem Viborg og Randers, da smedens dreng i Hjerminde gerne ville i lære hos sin far. Det modsatte ridefogeden sig med henvisning til, "at herskabet havde flere smede end på godset behøvedes". Drengen blev i stedet beordret til at tage tjeneste som karl hos en bonde i Løvskal.

De stakkels drenge havde altså ingen personlig frihed til at vælge deres egen fremtid. Her var ikke tale om, at de ville forlade deres stand eller deres fødegods – de ønskede blot et levebrød, som ikke var bondearbejde. Dette kunne godsejeren forbyde. Bondedrengene var herskabets ejendom, og de havde bare at makke ret. Fæstebønderne og deres sønner var kort sagt godsernes "inventar" på linje med kreaturer, og deres vilje lå i godsejerens lomme. Basale menneskelige hensyn behøvede man ikke at tage, når det drejede sig om bønder.

Lige så lidt hensyn til fæsternes personlige ønsker og følelser viste grev Moltke, da han i 1755 indførte den ordning på sine jyske og sjællandske godser, at unge karle ikke måtte gifte sig med ældre enker for at overtage en fæstegård. Han var nemlig først og fremmest interesseret i, at der blev avlet mange børn på hans godser, for bønderne manglede arbejdskraft. De ulige ægteskaber kastede sjældent børn af sig, hvorfor Moltke beordrede ridefogederne og sognepræsterne til at gøre alt for at overtale sådanne umage par til ikke at gifte sig. Ville enken

ikke gøre som befalet, skulle hun sættes ud af fæstegården, hvis der på nogen måde var juridisk mulighed for det.

Selv om fx grev Moltke på Dronninglund ikke altid kunne få sin vilje med hensyn til "umage" ægteskaber og børneavl, så var det dog et meget kraftigt pres, han kunne lægge på sine fæstere, som ikke måtte forlade hans gods.

Man var altså formelt tvunget til at forblive bonde, hvad enten man ville eller ej, i hvert fald rent juridisk. Netop her lå stavnsbåndsløsningens virkelige betydning: 1788-forordningen brød med bondestandens lovmæssige tilhørsforhold til bondearbejdet og gjorde det muligt for bønderne (når de havde aftjent deres værnepligt) at søge sig andre erhverv uden at skulle rømme og udsætte sig for de ubehageligheder, det kunne medføre, eller mod betaling til godsejeren at købe sig fri af stavnsbåndet. Bønderne var ikke længere en vare, som godsejeren kunne profitere på ved at sælge dem frihedspas til ublu priser.

Ganske vist eksisterede der stadig mange restriktioner på landbefolkningens bevægelsesfrihed, men de var ikke så eksplicit definerede, som stavnsbåndet havde været det. At det i praksis og på grund af pasreglerne stadig var svært at være mobil på lovlig vis, ændrer ikke ved, at det eksplicitte forbud mod bondestandens ret til frit at rejse fra sted til sted var forsvundet ud af lovgivningen. Den juridiske stigmatisering hvilede ikke så tungt på bondens skuldre længere.

Det er derfor intet under, at senere tiders mennesker, der hyldede personlig frihed og politiske, liberale idealer, betragtede løsningen af stavnsbåndet som en epokegørende begivenhed.

Det er heller intet under, at løsningen af stavnsbåndet ikke omtales i datidens få bondedagbøger:

De bønder, der oplevede 1788-forordningens vedtagelse, har næppe selv været i stand til helt at fatte den konkrete rækkevidde. Det tilkom en senere tids bønder, der i bakspejlet let kunne se, at netop denne forordning var med til at fjerne en væsentlig del af det ”tyendemærke”, som havde hvilet over standen gennem århundreder.

Stavnsbåndets ”ophævelse”

Den rent landbohistoriske vinkel på 1788-reformen og stavnsbåndsløsningen, som lægger afgørende vægt på bondeøkonomien og landbrugets udvikling, kan let komme til at skygge for, at forordningen i et militærhistorisk perspektiv var skelsættende. Værnepligten blev nu en personlig pligt for den enkelte bondekarl i stedet for, som tidligere, at have været bundet til hartkornet og godsejernes udvælgelse.

Den militærhistoriske vinkel har generelt været underbetonet, når landbohistorikerne har behandlet stavnsbåndet. Det skyldes nok, at de netop var landbohistorikere og ikke militærhistorikere. Men forordningen om stavnsbåndets løsning er primært en lov, der sigter mod en reorganisering af det danske militær. Det er ikke en egentlig landbolov, selv om den kom til verden i en landbokommission.

At bondestanden stadig var den eneste gruppe, som skulle afgive unge mænd til militæret, gled man let uden om. Bonden blev ikke til en personligt fri borger ved stavnsbåndsløsningen i 1788. Det skete først med Grundloven i 1849. Det eneste, som bønderne blev fri for, var deres status som tilbehør til et gods og bestemmelsen om, at de skulle forblive på deres fødegods fra vugge til grav.

Spørgsmålet er derfor, om stavnsbåndet overhovedet blev afskaffet i 1788, eller om det, som det faktisk formuleres i forordningen, kun blev ”løsnet”? Historikeren Ole Feldbæk (1936-2015) nærmede sig

dette vitale spørgsmål, da han i artiklen *Kongen bød* fra 1988 skrev følgende:

”Friheden havde sine grænser. Ganske vist fik de [karlene] lov at forlade det gods, hvor de var født. Men de skulle forblive i deres sessionsdistrikt – det ville normalt sige inden for amtets grænser – så længe de stod i de militære ruller. Hvad ingen talte højt om var, at den nye hærlov indebar, at et større antal kom til at gøre militærtjeneste, end tilfældet havde været under den gamle hærordning. Det gamle godssystems vilkårlighed forsvandt. Men det betød ikke, at der blev større lighed for landbosamfundets medlemmer [...] Den frihed, stavnsbåndsløsningen proklamerede, havde således sine grænser, og gammel ulighed blev afløst af ny ulighed. Det var stadig underklassen på landet, der skulle forsvare fædrelandet. Først med enevældens fald og Grundloven af 1849 blev almindelig værnepligt indført”.

Feldbæk satte her fingeren på det ømme punkt uden dog at sige det direkte: Stavnsbåndet blev slet ikke afskaffet. Det blev blot flyttet fra godserne og ud i de nye sessionsdistrikter, og det blev begrænset til kun at gælde de karle, der var indrullet i landmilitisen. De unge karle var dermed stavnsbundne under de nye sessionsdistrikter i stedet for at være stavnsbundne under godsejerne, men det undgik man behændigt at nævne i forordningen fra 1788. Feldbæk kalder da heller ikke forordningen en lov om stavnsbåndets ophævelse eller afskaffelse, men omtaler den konsekvent som forordningen om stavnsbåndets løsning.

Og det var præcis, hvad det var. Der findes ingen forordning om stavnsbåndets ophævelse, men derimod en forordning om ”stavnsbåndets løsning fra

”At blive kaldt bonderøv, det er da et kompliment”, siger Frank Erichsen (1983-), bedre kendt som *Bonderøven*, i introen til serien af samme navn. Siden 2008 har danskerne kunnet følge Frank, der aktivt har valgt at leve efter traditionelle principper. Frank harver sin mark med hesten Solveig, dyrker sit eget korn og bager sit eget brød. Sådan ser en moderne homo rusticus ud. 1700-tallet er længe siden.
 || Martin Dam
 Kristensen/Ritzau
 Scanpix

godserne for bondestandens mandkøn i Danmark”. Læg mærke til betydningsforskellen. At løsne noget er ikke det samme som at afskaffe det. Og stavnsbåndet blev vel netop kun løsnet, så det ikke længere var bundet nær så stramt?

Eller er det at gå for vidt i tolkningen? Omvendt kan man nemlig også argumentere for, at betegnelsen ’løsning’ ikke skal forstås som ’løsnet’, men som ’løst fra’, og dermed ændres betydningen tilbage til noget, der ligner betegnelsen ’ophævelse’.

Tanker til eftertanke

Hvordan vi end vender og drejer det, kan der tolkes forskelligt på forordningens titel. Man kan ligeledes have forskellige meninger om, hvad hensigten med forordningen egentlig var. Der er imidlertid ingen tvivl om, at stavnsbåndet blev løst fra tilhørsforholdet til godserne. Ligesom der heller ikke er tvivl om, at det blev bibeholdt under de militære udskriv-

ningsdistrikter omend med et ændret indhold og uden anvendelse af betegnelsen 'stavnsbånd'.

Med andre ord kommer stavnsbåndsløsningens betydning i virkeligheden an på, hvilken vægt man tillægger de forskellige elementer af tidens sociale system og bondens muligheder for at udfolde sig som frit individ. Når en ældre og en nyere tids historikere har været så uenige om betydningen af stavnsbåndets løsning, skyldes det ikke kun, at de har været uenige om, hvilken grad af frihed bonden fik ved den lejlighed, og hvor stor betydning stavnsbåndsløsningen havde for landbrugets udvikling i det følgende århundrede. Det skyldes nok også, at man overså den omstændighed, at stavnsbåndet måske slet ikke blev afskaffet, men blot ændret.

Hånden på hjertet: Jeg er selv i vildrede om, hvordan betegnelsen 'løsning' skal forstås. Jeg har ikke den fjerneste anelse om, hvorvidt den tids lovgivere faktisk var så bevidste om deres sprogbrug, at de greb til så subtile sproglige overvejelser, som jeg her har antydnet. Det er muligt, de gjorde, men det er også muligt, at det er mig, der overfortolker teksten.

Det er noget af det, som er så fascinerende ved historieforskning. Selv fænomener, som umiddelbart forekommer krystalklare og hævet over enhver diskussion, er det sjældent, når man går dem efter i sømmene.

Det kan man så tænke lidt over.

Videre læsning

Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Landbohistorisk Selskab 2006

En grundig indføring i 1700-tallets danske landboforhold samt en historisk-antropologisk analyse af bondekulturen og dens relation til adels- og borgerkulturen.

Hvidtfeldt, Johan: "Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger". *Vejle Amts Aarbog* 1938

Den første historiker, der for alvor satte spørgsmålstejn ved stavnsbåndsløsningens nærmest mytologiske status. I denne grundige og solide artikel gennemgår han stavnsbåndets historie og dets virkninger på 1700-tallets samfund. Artiklen er en landbohistorisk klassiker.

Løgstrup, Birgit: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*. Landbohistorisk Selskab 1987

En god gennemgang af bondekarlenes daglige livsvilkår i 1700-tallet og en behandling af stavnsbåndets praktiske betydning.

Olsen, Albert: "Stavnsbaandets Virkninger paa Byerne". *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*. Bokförlaget Natur och Kultur 1933

Historikerne har for det meste behandlet stavnsbåndets betydning for godsejere og bønder, men at det også havde store konsekvenser for livet i byerne, viser Albert Olsen i denne tankevækkende artikel, som stadig er den nyeste om emnet.

Pedersen, Finn Stendal: *Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning*. Odense Universitetsforlag 1988

Foruden en fyndig gennemgang af stavnsbåndets udvikling i perioden 1733-1788 giver forfatteren en kort indføring i oplysningstidens debat om landboreformer.

På 100danmarkshistorier.dk findes den omfattende litteratur, som forfatteren har anvendt til at skrive bogen, ligesom der er noter til bogen.

I samme serie

Poul Duedahl **Gudhjemtid**
Bertel Nygaard **Grundloven**
Søren Hein Rasmussen **Fri porno**
Louise K. Skyggebjerg **Industri på udstilling**
Søren Mentz **Den islandske revolution**
Bo Lidegaard **Danmark i krig**
Johan Heinsen **Det første fængsel**
Ulrik Langen **Struensee**
Rasmus Rosenørn **Beatlemania**
Heidi Jønsson **Indvandring i velfærdsstaten**
Kristine Kjærsgaard **Danmark i FN**
Lars Boje Mortensen **Saxo**
Lisbeth M. Imer **Rigets runer**
Cecilie Bønnelycke **Sædelighedsfejden**
Sebastian Olden-Jørgensen **Svenskekrigene**
Torben Kjersgaard Nielsen **Dannebrog**
Bo Fritzboer **Vildt vejr**
Helle Vogt **Jyske Lov**
Jes Fabricius Møller **Grundtvigs død**
Jens Lei Wendel-Hansen **Grønlands Amt**
Carsten Porskrog Rasmussen **Hertugdømmet**
Kenn Tarbensen **Fisk til folket**
Mogens Rüdiger **Oliekrisen**
Bo Poulsen **Stormflod**
Bent Blüdnikow **Jødefejden**
Lars Andersen **Den glemte inkquisition**
Morten Pedersen **Cementen**
Hans Schultz Hansen **Genforeningen**
Morten Fink-Jensen **Den danske reformation**
Lars K. Christensen **Septemberforliget**
Thomas Bloch Ravn **Museer for folk**
Niels Wium Olesen **Modstand**
John V. Jensen **Tyskere på flugt**
Jørn Brøndal **Danske amerikanere**
Hans Andrias Sølvará **Færøerne efter freden**
Sissel Bjerrum Fossat **Monopolbrud**
Karin Cohr Lützen **Velgørenhed**
Louise Nyholm Kallestrup **Heksejagt**

100 danmarkshistorier

Danmarks historie serveret i små og overkommelige bidder. 100 forskere fra landets universiteter, arkiver og museer tager i 100 bøger a 100 sider fortiden under kærlig behandling og fortæller med vid, humor og kløgt om det, der var. Og det, der er.

100 danmarkshistorier finder du på en række platforme:

Spil med i MegaNørds app Dyst!, og dyst med vennerne om Danmark og dengang.

Besøg danmarkshistorien.dk, og oplev fortiden gennem artikler, film og kilder.

Kig forbi HistorieLab.dk, der arbejder med historiske temaer. Især for grundskolen.

Mød op på Folkeuniversitetet, og hør foredrag med forfatterne.

Læs med i *Politiken*.

A.P. Møller Fonden har støttet projektet og gjort det muligt at udgive og formidle de 100 danmarkshistorier.

Find info på 100danmarkshistorier.dk
Her kan man også tegne abonnement.

Frederik 6.s ligfærd til Roskilde Domkirke i januar 1840. Kongen, der som ung progressiv kronprins havde sat bønderne fri, endte et halvt århundrede senere sit liv som en stokkonservativ og lettere anakronistisk regent. Det kom bl.a. til udtryk ved folkets reaktion under hans ligfærd, hvor det højtidelige ligtog blev bombarderet med ukvemsord og snebolde. Det ser man dog ikke noget af på Friedrich Westphals (1803-1844) skildring af begivenheden.

|| Det Kgl. Bibliotek

100 danmarkshistorier

Stavnsbåndet betød et liv på slavelignende vilkår med godsejeren som almægtig overmagt. Søndagseksercits i timevis bag sognekirken. Bundet til sin hjemstavn på livstid uden mulighed for at søge nye udfordringer i den store verden. Sådan så livet ud for bønderne i 1700-tallets Danmark. Det var først, da den unge kronprins Frederik i 1784 uformelt overtog magten fra sin gale far og hans konservative rådgivere, at ændringen til det bedre tog sin begyndelse. Stavnsbåndets ophævelse er siden blevet fejret som den begivenhed, der gjorde bonden til en fri borger i staten – men meget tyder faktisk på, at stavnsbåndet levede videre, blot under andre former.

Tag med en tur på landet, når Peter Henningsen, leder af Frilandsmuseet Det Gamle Danmark, fortæller om den stavnsbundne bondes hårde lod i enevældens Danmark.

